

Ali b. Osman el-Ûşî'nin Yaşadığı Dönemde Hadis İlimi

Ferhat Gökçe*

Öz

Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 575/1179), hayatının büyük bir bölümünü altıncı asırda geçirmiş Orta Asya'lı bir âlimdir. İtikad ve fıkıh alanında daha meşhur olmakla birlikte *Nisâbü'l-Ahbâr* ve *Cüz'ü Enes* isimli eserlerinden hareketle onun hadisçi bir yönünün de bulunduğu anlaşılmaktadır. Altıncı asrın önemli muhaddislerini, bu asırdaki hadis ilminin temel meselelerini, hadis edebiyatı bakımından dönemin genel değerlendirmesini ele alacağımız bu çalışma, aslında hadis tarihine yönelik düşündüğümüz "*Asırlara göre hadis tarihinin gelişimi*" isimli daha kapsamlı bir çalışmamızın bir bölümünü teşkil etmektedir. Ülkemizde ve İslâm âleminde hadis tarihi ve hadis edebiyatı ile ilgili araştırmaların büyük çoğunlukla erken dönemlere odaklandığı, özellikle hicri üçüncü asır sonrası hadis tarihine yönelik akademik araştırmalarda bir boşluk bulunduğu hadisçilerimiz tarafından bilinmekte ve dillendirilmektedir. Bu açığı kapatmak üzere bir takım çalışmalar da yapılmıştır. Ancak başka çalışmalara ihtiyaç duyulduğu kanaatini taşımaktayız. Biz bu çalışmamızda Ali b. Osman el-Ûşî'nin yaşadığı dönem olan altıncı asrı Ûşî'den kopuk bir şekilde değerlendirme niyetinde değiliz. Bu yüzden hadis ilmi bakımından dönemin genel karakteristiğini tespit edip, Ûşî'nin hadisçiliğinin ve hadislere dair eserlerinin oturduğu zemini tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ali b. Osman el-Ûşî, Hadis Tarihi, Hicri Altıncı Asır, *Nisâbü'l-Ahbâr*, *Musnedu Enes*.

Ошийдин жашаган доорунда хадис илими

Аннотация

Али бин Осмон ал-Оший жашоосунун көпчүлүк бөлүгүн алтынчы кылымда жашаган аалым болуп саналат. Итикад жана фикх тармагында таанымал болгону менен бирге *Нисабул-Ахбар* жана *Жузу Анас* аттуу чыгармаларынан анын хадис тармагында дагы өзгөчө орду бар экендиги билинүүдө. Алтынчы кылымдын маанилүү мухаддистерин, ошол доордогу хадис илиминин негизги маселелерин, хадис адабиятын эске алуу менен жалпы баа бере турган бул изилдөө чындыгында хадис тарыхына ыкталган «кылымдарга карата хадис тарыхынын өнүгүшү» аттуу толук кандуу изилдөөбүздүн бир бөлүмүн түзөт. Өлкөбүздө жана Ислам ааламында хадис тарыхы жана хадис адабияты тууралуу изилдөөлөрдүн көпчүлүгү алгачкы доордо басым жасалгандыгы, айрыкча хижрий үчүнчү жылдын аягында хадис тарыхына байланыштуу академиялык изилдөөлөрдө боштук болгондугу хадисчилерибиз тарабынан айтылып жатат. Бул боштукту толтуруш үчүн бир канча изилдөөлөр дагы жүргүзүлгөн. Бирок башка изилдөөлөргө мужтаждык болгондугуна ишенип келебиз. Бул изилдөөбүздө Али бин Осмон ал-Ошийдин жашаган доору болгон алтынчы кылымды Ошийден бөлүп баалоо ниетинде эмеспиз. Ошондуктан хадис илиминин көз карышы менен ошол доордун жалпы характеристикасын табып, Ошийнин хадисчилигинин жана хадистер тууралуу чыгармаларынын деңгээлин аныктоого аракет кылабыз.

Ачык сөздөр: Али бин Осмон ал-Оший, хадис тарыхы, хижрий Алтынчы кылым, *Нисабул-Ахбар*, *Жузу Анас*.

* Dr. Öğretim Üyesi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Assistant Professor, Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Theology/Osh State University Faculty of Theology, ferhatgokce@hotmail.com

Science of Hadith in the Time of Ali b. Uthmān al-Ūshī

Abstract

Ali bin Uthmān al-Ūshī (d. 575/1179) is a middle-aged scholar who spent a large part of his life in the sixth century. It is understood that he is a muhaddith from the work of *Niṣāb al-akhbār* and *Jūz al-Anas*, with being famous in the field of faith and jurisprudence. This study that we will deal with the important muhaddith of the sixth century, the main issues of the hadith in this century and general evaluation of the period in terms of hadith literature constitutes a part of our more comprehensive work 'the development of the hadith history according to centris' which we think of the history of hadith, in fact. It is said by our muhaddith that in our century in the muslim world, studies on hadith history and hadith literature are mostly centered on early periods and especially there is a gap in academic researches about the history of hadith after the third century. A number of studies have been conducted to close this gap. However, we believe that other studies are needed. In this study, we don't intend to evaluate the sixth century, which is the period of Uthmān al-Ūshī, in a way disconnected from Ūshī. Therefore we will try to determine the general characteristic of the period in terms of the science of hadith and to determine the location of hadith of Ūshī and the works of hadiths.

Keywords: Ali b. Uthmān al-Ūshī, History of Hadith, Hijri Sixth Century, *Niṣāb al-akhbār*, *Musnad al-Anas*.

GİRİŞ

Hicrî VI. asır âlimlerinden *Bed'ü'l-Emâlî* isimli eseriyle meşhur olan Ali b. Osman el-Ūşî (ö. 575/1179), Kelâm ve Fıkıh ilimlerinin yanı sıra hadis ilminde de eser bırakmış döneminin önemli âlimlerinden birisidir. Ūşî'nin hadis ilmine dair günümüze ulaşan en önemli eseri *Nisâbü'l-Ahbâr*'dır.¹ Onun hadise dair pek bilinmeyen ve şu ana kadar neşredilmeyen diğer bir eseri ise aynı zamanda *Nisâbü'l-Ahbâr*'ın kaynaklarından Enes b. Mâlik'in Hz. Peygamber'den rivâyetlerinin yer aldığı *Musnedu Enes* isimli eseridir.² Biz bu dönemde hadis ilminin özellikleri, hicri altıncı asır hadis tarihi ve edebiyatı, hadis usulüne dair yapılan çalışmalar üzerinde duracağız.

Ali b. Osman el-Ūşî'nin yaşadığı dönem Ūşî'nin vefat tarihi olan hicrî 575 yılını kabul edecek olursak hadisin altın çağı olarak kabul edilen hicri üçüncü asrın üzerinden yaklaşık iki asrın geçtiği bir dönemdir. Hicrî üçüncü asır sonrası ikinci ve üçüncü asra nispetle hadiste orijinal eserlerin verilmediği bir dönem olarak kabul edilmektedir. Nitekim Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn* isimli eserinde³ hicri altıncı asrı da içerisine

- 1 Ūşî'nin bu eseri Mehmet Sait Toprak'ın hazırlamış olduğu Toprak, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Ūşî'nin Nisâbü'l-Ahbâr*'ı, isimli doktora tezinde tahkik edilmiştir. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.
- 2 Eser Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 787'de kayıtlıdır. Şu ana kadar üzerine herhangi bir çalışma yapılmayan Ūşî'nin bu eseri tarafımızdan tahkik edilerek yayıma hazır hale getirilmiş, eser hakkında Ūşî ve *Musnedu Enes* isimli Eseri ismiyle henüz yayımlanmamış bir makale çalışması yapılmıştır.
- 3 Ebû Zehv, hadis tarihini yedi döneme ayırarak incelemektedir. Bu dönemler şu şekildedir: Birinci Dönem: Hz. Peygamber'in hayatında sünnet/hadis; İkinci Dönem: Râşid Halifeler döneminde sünnet/hadis; Üçüncü Dönem: Râşid Halifeler döneminin bitiminden, birinci asrın sonlarına kadar Sünnet ve hadis; Dördüncü Dönem: İkinci asırda sünnet/hadis; Beşinci Dönem: Üçüncü asırda sünnet/hadis; Altıncı Dönem: Dördüncü asrın başından, Bağdat'ın düştüğü 656 yılına kadar sünnet/hadis; Yedinci Dönem: 656 yılından zamanımıza kadar sünnet/hadis
Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, s. 7.

alan dönemleri “duraklama ya da zirvede bir müddet eğleşme” çağları içerisinde değerlendirmekte, bu dönemin 300-656/912-1258 tarihleri arasını kapsadığını belirtmektedir.⁴ Hicri üçüncü asır sonrasını Ebû Zehv şöyle değerlendirmektedir:

“III. yüzyıl henüz sona erdiğinde, kitaplar hadislerle ve hadis ilimleriyle dolup taşmıştı. IV. yüzyılda ve daha sonraki dönemde bilginler, öncekilerin yazdığı başlı başına kitaplardaki hadisleri bir araya getirdiler yahut senetlerini hazfetmek suretiyle özetlediler, ya da yeniden düzenleme ve gözden geçirme gibi çalışmalar yaptılar. İsnatlar hakkında bir şey söyledikleri zaman kendilerinden önceki dönemlerde yaşayanların verdikleri bilgileri ve ıstılahları kullandılar. Bu bilginlerin çoğu, kendilerinden öncekilerin yolunda yürüdüler. Bunlar da hadislerin aktarımında ve isnatların araştırılmasında söz sahibi oldular.”⁵

Bu kanaatin doğruluğu, şayet bu kanaat doğru ise bunun hangi sebeplerden kaynaklandığı araştırmaya değerdir. Ali Osman Koçkuzu, “duraklama” ve “gerileme” deyimlerinin izâfî olarak isnâdının bile ilim mensuplarına ağır geldiğini ancak eski çalışmalar ve orijinal mesâilerin bu devirde durgunlaştığının bir gerçek olduğunu, duraklama ve gerileme dönemlerinde bile pek çok ilim adamı ve eserin ortada olduğunu, bu devirlerin daha iyi değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁶

Hicrî dördüncü yüzyılda hadis ve sünnet ilimlerinde söz sahibi bilginler, kitaplarını III. yüzyıldaki gibi ezberledikleri ve hocalarından işittikleri hadislere dayanarak yazıyorlardı. IV. asır sona ererken hadis âlimleri eserlerini öncekilerin yazdığı kitapları bir araya getirmek, yeniden tertip ve tehzîb etmek üzerinde yoğunlaşmışlardır. Ebû Zehv, hicrî altıncı asrın içerisinde bulunduğu dönemin hadis edebiyatı bakımından en önemli ürünleri olarak Buhârî ve Muslim’i, Kütüb-i Sitte’yi çeşitli hadis kitaplarını bir araya getirme çalışmalarını, ahkâm kitaplarını ve bir kısım etrâf kitaplarını göstermektedir.⁷ Ebû Zehv, altıncı asra dair genel tespitlerde bulunmakla birlikte bu asrı daha kapsamlı değerlendirme yoluna gitmemiştir.

Hicri altıncı asrı da içerisinde alan daha kapsamlı bir çalışma Mehmet Sait Toprak tarafından yapılmıştır. Toprak, el-Ûşî’nin *Nisâbü’l-Ahbâr* isimli eseri üzerine hazırlanmış olduğu doktora tezinde hem eserin tahkikli neşrini yapmış, hem de hadis tarihi ve hadis edebiyatının gelişimine dair önemli tespitlerde bulunmuştur.

Mehmet Sait Toprak, beşinci asır sonrasını “derlemecilik devri” olarak isimlendirmiş bu dönemin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler ve bu dönem çalışmaları üzerinde durmuştur. Toprak, hadiste derlemecilik devrinin töhmet altında bırakılarak orijinal eserlerin verilmediği bir dönem olarak tenkid edilmesini doğru bulmamakta, bu dönemin kendi şartları içerisinde ve dönemin eserlerinin yeterli bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğine işaret ederek bu dönem hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır:

“Hadis ilminin geçirdiği hıfz, kitâbet, tedvin ve tasnif gibi safhalar, pek çok eski ve yeni Hadis usûlü ve tarihi kitabı ile kaynak ve araştırma türü eserde ele alınıp haklarında geniş değerlendirmeler yapıldığı tespit edilmektedir. Ne var ki ondan daha uzun bir zaman dilimini kuşatan

4 Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-Muhaddisûn*, s. 421; Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 328.

5 Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-Muhaddisûn*, s. 423.

6 Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 328.

7 Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-Muhaddisûn*, s. 430-434.

derlemecilik devri, söz konusu eserlerde yeteri kadar ele alınmadığından, Hadisin tarihi seyrini takipte bir boşluk meydana gelmiştir. Derlemecilik devrine geçiş ve bu geçişin öncesi ile birlikte düşünüldüğünde, Hadisin tarihi gelişim seyrinde meydana gelen bu boşluk, söz konusu devir hakkında bilgi yetersizliğinden dolayı yanlış yorumlara sevk etmiştir. Bunun temel sebebi ise, derlemecilik devri eserlerinin muhtevâ ve şekil özelliklerinin kâfi miktarda incelenmemesinde yatmaktadır.⁸

M. Sait Toprak, çalışmasının girişinde tespitlerine şöyle devam etmektedir:

“Her bilimde olduğu gibi, Hadis de, bir bilim haline gelirken kendisinin kurallarını belirleyen bir epistemoloji meydana getirmiştir. Derlemecilik devrinde ortaya konan bütün eserlerin - kabaca târih sınırlaması getirerek- tamamını töhmet altında bırakan bu neviden ifadeler, hicrî VII: asır ulemasından bazılarıncâ dile getirilmişse de, bu tür değerlendirmelerin çok fazla isabetli olmadığını düşünmekteyiz. Nitekim, bütünü ihâta eden bir göze mevcut eserlere Bilgi Sosyolojisi ve Felsefesi metotları ile bakıldığında V ilâ VII. asırlara arası, hadis rivâyet ve dirâyet ilimleri ile ilgili ortaya konan literatürün zannedildiği kadar orijinallikten uzak olmadıkları, bilakis, pek çoğunun bir boşluğu doldurma, öncekini tamamlama, tashih etme, tenkid vb. pek çok zarurî sebepten ötürü ortaya konduğu görülecektir.”⁹

Toprak, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâbu'l-Ahbâr'i* isimli doktora çalışmasında derlemecilik devrini sadece Üşî'nin yaşadığı asır olan hicri altıncı asra hasrederek ele almamış, hadis tarihine daha genel bir bakışla yaklaşmış, hicri ilk üç asır sonrasını altıncı asır sonrasına kadar ele almıştır. Biz ise çalışmamızı sadece hicrî altıncı asırla sınırlandıracağız. Şüphesiz bir asrın hadis musanniflerini ve musennefâtını tamamıyla tespit etmek kolay bir iş değildir. Kütüphanelerde henüz yüzlerce incelenmeyi bekleyen el yazma eserler bulunmaktadır. Bu yüzden çalışmamızda altıncı asrın tüm muhaddislerini tespit edip, tüm eserlerini toplama gibi bir gayemizin olmadığını belirterek, hicri altıncı asra dair tespit edebildiğimiz muhaddislerden ve onların eserlerinden hareketle dönemi değerlendirmeye çalışacağız.

Hicrî altıncı asır âlimlerinin büyük çoğunluğu klasik dönem âlimlerimizin ansiklopedist olma özelliğini taşıyan âlimlerdir. Birden çok alanda eser sahibi olan âlimlerin sayısı oldukça fazladır. Ellinin üzerinde sadece hadis alanında eser sahibi olan âlimler bulunmaktadır. Bir asrın tüm hadis âlimlerini ve eserlerini tespit etmek oldukça zordur. Ancak bu zorluk, döneme damgasını vuran, kendisinden sonrakileri etkileyen muhaddisleri ve eserlerini tespit etmeye engel de teşkil etmemektedir. Biz de çalışmamızı bu istikamette sunmaya çalışacağız.

A) Hicrî Altıncı Asırda Hadis İlimi

Hadis tarihini “rivâyet dönemi”, “nakil dönemi” ve “son dönem” olmak üzere üç dönemde ele alan Ahmet Yücel'in taksimine göre Üşî'nin yaşadığı altıncı asır nakil dönemidir. Nakil dönemi, VI. yüzyıldan başlayıp XII. Yüzyılın sonlarına kadar devam eden altı aylık uzun bir süreyi kapsamaktadır. Bu dönemin nakil dönemi olarak değerlendirilmesinin sebebi hadis rivâyetinin beşinci asırda sona ermesi, altıncı asırdan itibaren ise önceki dönemlerde rivâyete dayalı telif edilen temel hadis kaynaklarının eser

8 Toprak, M. Sait, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâbu'l-Ahbâr'i*, s. 1.

9 Toprak, M. Sait, a.g.e., A.y.

olarak nakli ve onları esas alan çalışmalar döneminin başlamış olmasıdır. Yücel'e göre bu asrın temel özellikleri şunlardır:

- a) Rivâyetin sonra ermesi ve bu dönemde telif edilen hadis kaynaklarının eser olarak aktarılmasının başlanması
- b) Yapılan çalışmaların orijinal olmak yerine rivâyet döneminde telif edilen eserler üzerine yapılması.
- c) Rivâyet döneminde oluşan ehl-i hadîs anlayışının hâkim olması¹⁰

Yaklaşık hicrî beşinci asrın ortalarından itibaren hadis rivâyeti sona ermiş ve yeni bir dönem başlamıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla temel hadis kaynaklarını esas alarak ve rivâyet usulünü terk ederek hadis kitabı derleyen ilk âlim hicri altıncı asrın ilk çeyreğine kadar hayatta olan Begavî (ö. 516/1122) olmuştur. O, *Mesâbihu's-Sunne* isimli eserini başta Kütüb-i Sitte olmak üzere Dârimî'nin *es-Sunen*, Mâlik'in *el-Muvatta'*, Şâfî'nin *el-Musned*, Dârekutnî'nin *es-Sunen* ve Beyhakî'nin *Şuabu'l-İmân* adlı eserlerinden derleyerek meydana getirmiştir.¹¹ Begavî'nin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmeyen *el-Câmi' (el-Cem') Beyne's-Sahîhayn* isimli eserinde de hadisleri senetsiz olarak bir araya getirdiği kaydedilmektedir.¹²

Rivâyet usûlü Hadis Usûlü eserlerinde de hicri altıncı asırda terkedilmiştir. Hadis usûlünde rivâyet usûlünün terk edildiği ilk eser Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye* ve *Takyîdi's-Semâ'* isimli eserleri olmuştur. Bu iki eserde delil olarak zikredilen hadisler dışında nakledilen bilgiler senetsiz olarak verilmiştir. Bu iki eser rivâyet döneminin sona erdiği yeni bir dönemin başladığının ilk işaretleri olarak değerlendirilmiştir.¹³ Nitekim sonraki dönemlerde telif edilen önemli hadis eserlerinde hadislerin isnatları zikredilmemiştir.

Hicrî ilk üç asırda hadislerin sıhhati isnâd ve metinle ilgili şartları taşıyıp taşıyamamasına göre tespit edilmekteydi. Hicrî dördüncü asırda el-Hâkim en-Nîsâbü'rî'den (ö. 405/1014) itibaren hadislerin sıhhatini belirlemede eserler esas alınmaya başlanmıştır. Nitekim Nîsâbü'rî, sahih hadislerin en üst mertebesine “muttefekun aleyh” olarak isimlendirdiği Buhârî ve Muslim'in ittifakla rivâyet ettiği hadisleri koymuştur. Bu durum altıncı asırda da devam etmiştir. Nîsâbü'rî'den sonra sahih hadisleri Buhârî ve Muslim'e göre değerlendirmeyi gündeme getiren İbnu'l-Kayserânî (ö. 507/1113) olmuştur. O, Ebû Dâvûd'un hadisleri hakkında bilgi verirken sahih olarak ilk sırayı Buhârî ve Muslim'in Sahih'lerine vermektedir. Begavî de *Mesâbihu's-Sunne*'sinde Buhârî ve Muslim'in müştereken rivâyet ettikleri hadisleri “sıhah” (sahih), dört Sunen'de yer alan hadisleri ise “hısan” (hasen) olarak nitelendirmek suretiyle söz konusu anlayışı devam ettirmiştir. Hicri altıncı asır hadis âlimlerinden Kâdî İyâz'da da benzer bir durum görülmektedir. Kâdî İyâz (ö. 544/1149), İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'* ile Buhârî ve Muslim'in *Sahih*'lerinde bulunan hadislerin sahih olduğu hususunda âlimlerin icmâ ettiğini ifade etmiştir.¹⁴ Hicrî altıncı asrın diğer bir hadis âlimi

10 Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, s. 127.

11 Yücel, Ahmet, *a.g.e.*, s. 127.

12 Güngör, “Begavî Ferrâ”, *DİA*, V/340.

13 Yücel, Ahmet, *A.g.e.*, s. 127-128.

14 Kâdî İyâz, *Meşâriku'l-Envâr*, I/5.

Hâzimî (ö. 584/1188), *Şurûtu'l-Eimmeti's-Hamse* isimli eserinde Hâkim en-Nîsâbûrî'nin görüşüne atıfta bulunarak onun görüşünü paylaşmıştır.¹⁵

Altıncı asrın hadis tarihi ve hadis eğitimi açısından en önemli özelliklerinden birisi eğitim ve öğretimde kurumsallaşmanın önemli bir ayağını teşkil eden darülhadislerin ilk defa bu dönemde açılmış olmasıdır. Müstakil bir öğretim müessesesi olarak ilk dârülhadîs, Dımaşk'ta (Şam) kurulmuştur. Kurucusu Atabeg Nüreddin Mahmud Zengî'ye nisbetle Dâru'l-hadîsî'n-Nûriyye olarak isimlendirilen bu müessese, altıncı asrın büyük muhaddis ve tarihçisi İbn Asâkir (ö. 571/1175) adına yaptırılmıştır.¹⁶

Altıncı asırda hadis ilminin özelliklerini şu şekilde özetlememiz mümkündür:

1. Bu dönemde hicrî ilk dört asırda görülen tek tek hadislerin isnâdıyla rivâyeti son bulmuş, hadis kitapları isnâdlarıyla nakledilmiştir.
2. Temel hadis kaynakları nakledilmiş ve otorite kazanmıştır.
3. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'i başta olmak üzere bazı hadis kaynakları hadislerin sıhhatini belirlemede esas alınmıştır.
4. Hadis ilmine dair yapılan çalışmaların önemli bir kısmı Kütüb-i Sitte merkezlidir.
5. Hadis eğitiminde kurumsallaşmaya geçilerek dârulhadisler kurulmuştur.

B) Hicrî Altıncı Asır Hadis Âlimleri

Hicrî altıncı asır hadis âlimlerini Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan ilgili maddelerden, Müctebâ Uğur'un *Hadis İlimleri ve Edebiyatı*'ndan ve asırlara göre tasnif edilen hadis edebiyatına dair bazı eserlerden yararlanarak tespit etmeye çalışacağız. Hicrî altıncı asırda yaşayan hadis âlimlerinden tespit ettiklerimiz şunlardır:

1	500/1106	Hamdân b. Abdurrahmân el-Esâribî
2	500/1106	Abdulvehhâb b. Muhammed eş-Şirâzî
3	500/1106	Ebu'l-Huseyn el-Mubârek Abdulcebbâr es-Sayrafi et-Tayûrî
4	500/1106	Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc
5	502/1108	Abdulvâhid b. İsmâil er-Rûyânî
6	502/1108	Yahyâ b. Ali el-Hatîbu't-Tebrizî
7	502/1108	Abdullah b. Yahyâ et-Tûcîbî, İbnu'l-Vahşî
8	504/1110	Ali b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî et-Taberî
9	507/1113	İbnu'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir el-Makdisî
10	507/1113	Muhammed b. Ahmed el-Fârisî
11	507/1113	Ahmed b. Ali el-Hulvânî
12	507/1113	Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdî
13	507/1113	Ali b. Ca'fer, İbnu's-Sikalî
14	507/1113	Ebübekir Muhammed b. Ahmed b. el-Huseyn eş-Şâşî el-Kaffâl
15	507/1113	Ebü Nasr el-Mu'temen b. Ahmed b. Ali es-Sâcî
16	508/1114	Ali b. İbrâhim ed-Dimeşkî
17	509/1115	Hîbetullah İbnu'l-Mübârek, es-Sekatî
18	509/1115	Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî
19	510/1116	Abdulgaffâr b. Muhammed el-Cunâbezî
20	510/1116	Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî

15 Hâzimî, *Şurûtu Eimmeti'l-Hamse*, s. 35.

16 Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, s. 142.

21	510/1116	Muhammed b. Ali, Ebu'l-Ganâim el-Mukrî
22	510/1116	Nasr b. İbrâhim el-Herevî
23	510/1116	Ebu'l-Kerem Hamîs b. Alî b. Ahmed el-Vâsitî el-Havezî
24	512/1119	Ebû Zekerıyyâ İbn Mende el-İsfahânî
25	512/1119	Muhammed İbnu'l-Fadl es-Sebbâğ
26	512/1119	Bekr b. Muhammed ez-Zerencerî
27	512/1119	Hamd b. Nasr b. Ahmed, el-A'meş el-Hemedânî
28	512/1119	Muhammed b. İsâ el-Ensârî
29	513/1120	Ali b. Akîl
30	514/1121	Ebu'l-Husayn b. Muhammed
31	514/1121	Hibetullah b. Ahmed, el-Ekfânî
32	514/1120	Ebû Ali es-Sadeî
33	516/1122	el-Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî
34	516/1122	Muhammed b. Abdulvâhid, ed-Dekkâk
35	517/1123	Ubeydullah İbnu'l-Hasen, İbnu'l-Haddâd
36	518/1124	Buhârî
37	518/1124	Muhammed b. Abdullah es-Surhakî
38	519/1125	İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim en-Nesevî
39	520/1126	Abdurrahman b. Muhammed b. Attâb el-Endelûsî
40	520/1126	Muhammed b. Velîd et-Turtûşî
41	520/1126	Muhammed b. Halef, İbn Fethûn
42	521/1121	Muhammed b. Abdulmelik el-Hemedânî
43	521/1127	Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ya'lâ
44	521/1127	Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. es-Seyyid el-Batalyevsî
45	522/1128	Abdullah b. Ahmed İbn Yerbû' eş-Şenterînî
46	523/1129	el-Huseyn b. Muhammed, İbnu'l-Mukrî
47	523/1129	Muhammed b. Husrev el-Belhî
48	524/1130	Rezin b. Muâviye el-Abderî
49	524/1130	Abdulaziz b. Muhammed ed-Devrakî
50	524/1130	Muhammed b. Abdullah b. Tûmert
51	524/1130	Ebû Muhammed Hibetullâh b. Ahmed el-Ekfânî
52	525/1131	Muhammed b. Ahmed er-Râzî
53	527/1133	el-Hasen b. Muhammed el-Yunârîfî
54	527/1133	Ubeydullah ez-Za'ferânî
55	527/1133	Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Huseyn el-Hanbelî İbn Ebî Ya'lâ, el-Ferrâ
56	528/1134	Sâbit b. Mansûr el-Kîlî
57	529/1135	Abdulgâfir b. İsmâil el-Fârisî
58	530/1136	Muhammed b. Abdullah el-Âmirî
59	530/1136	Ebû Abdillâh Muhammed b. Fazl b. Ahmed el-Furâvî
60	532/1138	Ahmed b. Muhammed ed-Dineverî
61	533/1138	Zâhir b. Tâhir b. Muhammed en-Nisâbûrî
62	535/1141	Kivâmu's-Sunne İsmâil b. Muhammed el-Fazl et-Teymî el-İsfahânî
63	535/1141	Kâdî el-Mâristân Ebûbekir Muhammed b. Abdalbâkî el-Ensârî el-Ka'бі
64	536/1141	Muhammed b. Ali el-Mâzerî
65	536/1141	Muhammed İbnu'l-Huseyn, el-Murrî
66	537/1142	Ömer b. Muhammed en-Nesevî es-Semerkindî
67	538/1143	Abdulvehhâb b. el-Mübârek el-Enmâtî
68	538/1143	Mahmûd b. Umer ez-Zemahşerî
69	540/1145	Ebû Sa'd el-Bağdâdî
70	540/1146	Ebû Abdillâh İbn Ebî'l-Hisâl Muhammed b. Mes'ûd b. Halsâ el-Gâfikî
71	540/1146	Ahmed b. Muhammed b. Umer et-Teymî, İbn Verd
72	542/1147	Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnu'l-Cellâbî
73	542/1147	Abdullah b. Alî b. Abdillâh er-Ruşâtî el-Lahmî

74	543/1148	Muhammed b. Abdillāh İbnū'l-Arabī
75	543/1148	Huseyn b. İbrāhīm el-Cūzekānī
76	543/1148	el-Mubārek b. Kāmil, İbnū'l-Haffāf
77	544/1149	İyāz b. Musā el-Yahsubī, Kadī İyāz
78	544/1149	İsa b. Abdullāh el-Herevī
79	544/1149	İbnū'l-Emīn Ebū İshāh İbrāhīm b. Yahyā b. İbrāhīm et-Talīlī
80	546/1151	Ebu'l-Velīd İbnū'd-Debbāğ el-Endelūsī
81	548/1153	Abdurrahmān b. Muhammed, el-Būşencī
82	548/1153	Muhammed İbnū'l-Fadl eş-Şehristānī
83	548/1153	Muhammed b. Mūsā el-Hāzīmī
84	549/1154	Abbas b. Muhammed el-Assārī
85	549/1154	el-Mubārek b. Ahmed eş-Şerīfu'l-Ensārī
86	550/1155	Muhammed b. Nāsır, Ebu'l-Fadl el-Fārisī İbn Nāsır es-Selāmī
87	550/1155	Ahmed b. Muhammed el-Eş'ārī, en-Nessābe el-Yemenī
88	550/1155	Ahmed b. Mead b. İsa el-Uklīşī
89	550/1155	el-Mucellā b. Cemi', İbn Cemi' el-Ersūfī
90	552/1157	Ali b. Muhammed, İbnū'l-Mukrī
91	553/1158	Ebu'l-Vakt Sedīduddīn Abdulevvel b. İsa b. Şu'ayb es-Siczī
92	554/1159	Muhammed b. Muhammed el-Ensārī
93	557/1162	Muhammed b. Ahmed el-Ebīverdī
94	558/1163	Şehrdār b. Şireveyh ed-Deylemī
95	558/1163	Yūsuf b. Muhammed, et-Tenūhī e-Cemāhīrī
96	559/1164	Ahmed b. Abdurrahmān, İbnū's-Sağīr
97	560/1165	Nasr b. Abdurrahmān et-Tūsī
98	560/1165	Yahyā b. Muhammed, el-Vezīr İbn Hubeyre
99	561/1166	Ali b. Muhammed, el-Vezīr
100	562/1166	Abdulkerīm b. Muhammed es-Sem'ānī
101	563/1167	Muhammed b. Ali b. Abdullāh el-Endelūsī
102	563/1167	Abdulkāhir b. Abdulah es-Suhreverdī
103	563/1167	Muhammed b. Abdurresşīd el-Kirmānī
104	563/1167	Abdulkāhir es-Suhreverdī, Ebu'n-Necf b.
105	563/1167	Ebū Muhammed Abdullāh b. Ali et-Tāmezī
106	564/1168	Ebū Ahmed Muhammed b. Abdolvāhid b. Recā el-Kureşī es-Semerkindī
107	564/1168	Tācuddīn Abdulhālik b. Esed b. Sābit el-Haneffī
108	565/1169	Ebū'l-Kāsum el-Beyhakī, Funduk
109	566/1170	Ahmed b. Selman er-Rundī
110	566/1170	Ahmed b. Süleyman ez-Zeydī
111	566/1170	İbn Ebi'l-Vefā Ebū Mes'ūd Abdurrahīm b. Ali b. Ahmed el-Esbehānī
112	567/1172	Muhammed b. Es'ad, İbnū'l-Hakīmī
113	567/1172	Ali b. Abdullāh b. Halef el-Ensārī
114	567/1172	İbn Sa'dūn el-Kurtubī
115	568/1173	Muhammed b. Muhammed b. Arslān el-Harzemī
116	569/1173	Ebu'l-Alā el-Hemedānī
117	569/1174	İbrāhīm b. Yūsuf el-Vehrānī, İbn Kurkūl
118	571/1176	Ebu'l-Kāsum İbn Asākīr
119	571/1176	Muhammed b. Muhammed el-Havranī
120	572/1177	Abdullāh b. Abdurrahmān, ed-Dibācī
121	573/1177	Sadaka İbnū'l-Huseyn, İbnū'l-Haddād
122	573/1177	Ca'fer b. Ahmed b. Abdisselām el-Bühlülī el-Ebnāvī
123	574/1178	Şühde bint Ahmed b. Ferac ed-Dineverīyye el-İberīyye
124	575/1179	Yusuf b. Abdullāh el-Endelūsī Ebū Amr b. Abbād
125	575/1179	Ali b. Osmān el-Ūşī
126	575/1179	Ebübekir Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbīlī

127	576/1180	Ahmed b. Muhammed es-Silefî
128	576/1180	Muhammed b. Saîd, İbn Ma'n
129	577/1181	Ali b. İbrâğsn el-Gırnâtî
130	577/1181	İbrâhim b. Muhammed el-Mevsîfî
131	577/1181	Abdurrahmân b. Muhammed, İbnu'l-Enbârî
132	578/1183	Halef b. Abdilmelik, İbn Beşkuvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelûsî
133	581/1185	Ömer b. Abdilmecîd el-Meyyânîşî
134	581/1185	Muhammed b. Ömer, Ebû Mûsâ el-Medînî
135	581/1185	Abdülhâk b. Abdurrahmân el-Ezdî
136	581/1185	Ebu'l-Kâsum Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed es-Suheyfî
137	582/1186	Abdulhak b. Abdurrahmân İbnu'l-Harrât
138	582/1186	Abdulkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî
139	582/1186	Abdullah b. Hayder el-Kazvînî
140	582/1186	Abdulhak b. Abdurrahmân el-İşbilî
141	583/1187	Abdülhâlık b. Esed ed-Dimeşkî
142	584/1188	Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzîm el-Hâzîmî el-Hemedânî
143	585/1189	Yûsuf b. Ahmed eş-Şîrâzî
144	585/1189	Abdullâh b. Muhammed, İbn Ebî Aşrûn
145	585/1189	Müntecebuddîn el-Kummî er-Râzî
146	586/1190	el-Hasen b. Hibetullah, İbnu's-Sarsarî
147	588/1192	Ebû Ca'fer Reşîduddîn Muhammed b. Alî Şehrâşûb et-Tabersî
148	588/1192	Muhammed b. Es'ad el-Huseynî el-Menûfî
149	588/1192	Ebû Ca'fer Reşîduddîn Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb et-Tabersî
150	590/1194	Muhammed b. Ali, İbnu'd-Dehân el-Bağdâdî
151	590/1194	Abdullah b. Muhammed, İbnu'l-Ezrak
152	590/1195	Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Hacrî
153	592/1196	Mahmud İbnu'l-Mubârek el-Bağdâdî
154	595/1199	Abdurrezzâk b. Rızkullah el-Cîlî
155	595/1199	Ya'kûb b. Yûsuf, el-Mansûru'l-Mağribî
156	597/1201	Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî
157	598/1202	el-Hasen İbnu'l-Hatîr en-Nu'mânî
158	599/1203	Muhammed b. Ali, Muhyiddin İbnu'l-Arabî
159	599/1203	Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî
160	600/1203	Abdulganî b. Abdilvâhid b. Ali el-Makdisî el-Cemmâilî
161	600/1203	Ebû Muhammed Bahâuddîn İbn Asâkir

Tabakât Kitaplarımızdan başka isimler de tespit etmek mümkündür. Ancak biz altıncı asra dair değerlendirmelerimizi bu âlimlerimiz ve eserlerinden hareketle tespit etmeye çalışacağız. Yukarıda isimlerini sıraladığımız 151 âlim içerisinde bazıları muhaddis olduğu bilinen ya da hadis hâfızı olmakla birlikte hadis ilmine dair herhangi bir eser telif etmeyen, herhangi bir eseri bilinmeyen ya da eseri günümüze ulaşmayan âlimlerdir. Bu hadis âlimlerimiz şunlardır:

1. Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc (ö. 500/1106)
2. Ali b. Muhammed b. Ali el-Herrâsî et-Taberî (ö. 504/1110)
3. Ebû Nasr el-Mu'temen b. Ahmed b. Ali es-Sâcî (ö. 507/1113)
4. Ebû Ali es-Sadeffî (ö. 514/1120)
5. İbn Yerbu' eş-Şenternî el-İşbilî (ö. 522/1128)
6. Ebû Sa'd el-Bağdâdî (ö. 540/1145)
7. Ebu'l-Vakt Sedîduddîn Abdülevvel b. İsâ b. Şu'ayb es-Siczî (ö. 553/1158)
8. İbn Sa'dûn el-Kurtubî (ö. 567/1172)

9. Ebu'l-Alâ el-Hemedânî (ö. 569/1173)
10. Şühde el-Kâtibe (ö. 574/1178)
11. Ebûbekir Muhammed b. Hayr b. Ömer el-işbilî (ö. 575/1179)
12. Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Hacrî (ö. 591/1195)

C) Hicrî Altıncı Asır Hadis Edebiyatı

Yukarıda isimleri verilen altıncı asır âlimlerinin hadis ilimlerine dair 315 eserini tespit ettik. Bu eserlerden bir kısmı matbu', bir kısmı yazma halinde bulunmakta bir kısmı ise kaynaklarda nispet edilen eserlerdir. Hicri altıncı asırda yaşayan muhaddislerin toplu bir listesini burada vererek bu liste üzerinden değerlendirmelerimizi yapmak istiyoruz:

Hicri altıncı asır âlimlerinin hadis ilmine dair telif ettikleri eserleri vefat tarihlerine, yazarlarına ve konularına göre bir tablo halinde hazırladık. 315 eserin yer aldığı bu tablo tebliğimizin hacmini epeyce genişleteceğinden bu tabloya burada yer vermek istemiyoruz. Bunun yerine bu eserlerin hadis edebiyatı türlerine göre dağılımını içeren şu listeyi sunmak istiyoruz:

el-Âbâ ve'l-Ebnâ	1	el-Mubhemât	5
Adâbu'r-Rivâye	1	Mu'cemu'ş-Şuyûh	22
el-A'dâd	1	el-Muhaddisûn	7
el-Ahkâm	8	Muhtelifu'l-Hadis	3
el-Avâli	18	el-Muhtelit	1
el-Bid'a	1	el-Muselsel	9
el-Câmi'	4	el-Musned	24
el-Cerh ve't-Ta'dil	2	Muşkilu'l-Hadis	2
el-Cuz'	20	el-Müştebih	1
Delâilu'n-Nubuvve	1	el-Mu'telif ve'l-Muhtelif	4
ed-Duafâ	4	el-Muttefek Aleyh	2
el-Elkâb	2	Nâsihu'l-Hadis ve Mensûhuhu	3
el-Emâli	13	er-Rihle	1
el-Ensâb	8	Ricâlu'l-Hadis	6
el-Erbaûn	28	er-Rubâiyyât	1
el-Etfâf	9	Sahabe	9
el-Fevâid	5	es-Sahih	14
el-Fiten ve'l-Melâhîm	1	es-Sahihân	14
el-Garâib	3	es-Siyer	2
Garibu'l-Hadis	12	es-Subâiyyât	4
Hadis Derlemeleri	24	es-Sudâsiyyât	3
Hadis Şerhi (kütübi sitte harici)	7	es-Sunen	4
Hadis Usûlü	9	es-Sunne	2
el-Hasâis	2	Şehir Tarihi	23
el-Humâsiyyât	2	eş-Şemâil	2
İlelu'l-Hadis	2	Şuabu'l-İmân	1
Kudsî Hadis	1	et-Tabakât	15
Kutubu's-Selâse	1	et-Tahrîc	1
el-Kutubu's-Sitte	5	et-Terğîb ve't-Terhîb	3
el-Kussâs	1	et-Tevârih ve'l-Vefâyât	3
el-Megâzî	2	Turuku'l-Hadis	2
el-Mevdûât	4	Zayıf	1
		Toplam	396

Şüphesiz altıncı asırda hadis ilmine dair yazılan eserler tespit ettiğimiz eserlerden ibaret değildir. Ancak yukarıdaki tablo önemli bir ölçüde hadis yazımının hangi alanlarda yoğunlaştığı konusunda bizlere önemli bilgiler vermektedir.

Bazıları yazma halinde bulunan, bir kısmı günümüze ulaşmayan ve önemli bir kısmının baskıları yapılmış olan 396 eserin hadis edebiyatının türlerine göre dağılımına baktığımızda hicrî altıncı asır hadis edebiyatının el-Avâlî, el-Cüz', el-Emâlî, el-Erbaûn, hadis derlemeleri, Mu'cemu's-şuyûh, el-Musned, Sahîhayn ve Şehir Tarihi üzerine yapılan çalışmalarda odaklandığı görülmektedir. Bu dönemde en çok yapılan çalışmaların bir nevi hadis derlemeleri kategorisinde değerlendirebileceğimiz 28 eserle kırk hadisler, 24 eserle hadis derlemeleri üzerine olduğu görülmektedir.

Bu asırda Buhârî ve Muslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'leri ile Kütüb-i Sitte'nin diğer eserleri üzerine birçok çalışma yapıldığı, önemli bir miktarda derleme türü hadis eserlerinin yazıldığı görülmektedir. Bu durum altıncı asır hadis tasnifinin önemli bir ölçüde önceki eserlere dayandığını göstermektedir. Bu asırda telif edilen eserlerin önceki eserlere bağımlı olmaları orjinallik tartışmasını beraberinde getiren husus olmuştur.

Hadis literatürünün türlerine ait yukarıda tespit ettiğimiz rakamlar ya da bu türe ait eserler o türün orijinal/müstakil eserlerinin yanı sıra bu türde yazılan eserler üzerine yapılan şerh, muhtasar, haşiye, cem' türü eserleri de içermektedir.

Yukarıdaki verdiğimiz tabloya bakacak olursak altıncı asırda 15 “es-Sahih” türü eser yazılmıştır. Bunların önemli bir kısmı önceleri telif edilen Buhârî ve Muslim'in *Sahihleri* gibi Sahih türü eserler üzerine olup sahih türü eserlerle ilgili olması bakımından sahih literatürü içerisinde sayılmışlardır. Yoksa bunların her biri ayrı ayrı bir rivâyet yöntemiyle teşkil edilen eserler değildir. Dolayısıyla bu eserler ve sahih ismini taşıyan diğer eserler¹ mesai bakımından Buhârî ve Muslim'in çalışmalarıyla karşılaştırılamayacak derecededir.

Aynı durum “musned” literatürü için de geçerlidir. Nitekim bu asırda telif edilen müstakil “müsned” türü eserlerin sayısı 7'dir. 4 eser önceki müsnedler üzerine yapılan çalışmalardır. Burada müsned sahabe isimlerine göre tertip edilen eserleri içermektedir. Müsned tabiri aynı zamanda kesintisiz rivâyet edilen hadis anlamında da kullanıldığı için bazı eserlere isim olmuştur. Deylemî'nin (ö. 558/1163) *Musnedu'l-Firdevs*'i bu türden bu asırda yazılan eserlerdendir. Bununla birlikte beşinci asır âlimlerinden Kudâî'nin (ö. 454/1062) *Musnedu's-Şihâb*'i üzerine yazılan on şerh de musnedlerle ilgili olması bakımından bu musned çalışmaları içerisinde sayılmıştır.

a) Hadis Usûlü ile İlgili Çalışmalar

Hadis usûlü çalışmalarını “mütেকaddimûn” ve “muteahhirûn” olmak üzere iki kısımda değerlendirilmek mümkündür. Râmehurmûzî'nin *el-Muhaddisu'l-Fâsil*'i, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*'i ve Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'si mütেকaddimûn dönemi eserleridir. Muteahhirûn'a ait hadis usulü eserleri ise hicri altıncı âlimlerinden Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) ile başlamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'den sonra onun yerini Kâdî İyâz doldurmuş sayılabilir. Kendi devrinde Hadis Usûlü sahasında meydana getirilmiş en önemli

1 Mücteba Uğur altıncı asırda telif edilen sahih türü eserler içerisinde İbnu'd-Debbâğ el-Enedlûsî'nin *Reşatu'n-Nâsîh mine'l-Hadisî's-Sahîh*'i, İbn Kurkûl'un *Metâliu'l-Envâr alâ Şihâhi'l-Âsâr*'ı ve Makdîsî'nin *el-Misbâh fî Uyûni'l-Ahâdisî's-Sihâh*'ına yer vermektedir. Uğur, Müctaba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 270.

eser onun *Kitâbu'l-İlmâ İlâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâyet ve Takyîdi's-Semâ'* ismini taşıyan çalışmasıdır.²

Kâdî İyâz'ın bu eseri Endülüs'te hadis usulüne dair yazılan ilk kaynak olma özelliğiyle dikkat çekmektedir. İbn Hacer el-Askalânî bu eseri, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'sinden sonra “makbul ve zarif bir hadis usulü eseri” olarak kabul etmesi, eserin İbnu's-Salah'ın kaynakları arasında yer alması niteliğini ve değerini ortaya koyan hususlardır.

Kâdî İyâz bu eserinde hadis usulü ile ilgili konuların tamamına değil, hadis ilminin ehemmiyeti, hadis tahammül ve eda yolları, nakledilen hadisin tahkiki, gibi hadis usulünün temel konularını özetle ele almıştır. Bu bağlamda eserin temel konunun hadis öğrenme ve öğretme metotları (tahammulu'l-ilm) olduğu söylenebilir.³ Müttekaddimûn dönemi ile müteahhirûn dönemi arasında bir geçiş eseri olma niteliğine sahip olan eserde, bilgileri senetli olarak nakletme geleneği tamamen bırakılmamış, müellif gerekli gördüğü yerlerde senetli bilgi nakletme yoluna gitmiştir. Eserin dikkat çekici diğer yönü ise Kâdî İyâz'ın, müttekaddimûn dönemi hadis usulü musanniflerinin kanaatlerini aynen benimsemeye başlamasıdır. Nitekim hadislerin tahammül ve edâsı, “semâ ile alınan nüshanın mukabelesi”, “mükerrer yazılan harf ya da kelimelerin düzeltilmesi”, “manâ ile hadis rivâyeti” gibi konularda kendi özgün kanaatlerini ortaya koymuş ve kendisinden sonraki usûl müelliflerini etkilemiştir.⁴

Kâdî İyâz'dan çeyrek asır sonra hadis ilimlerini mevzû edinen yeni bir eser “Muhaddisu Mekke” ve “Şeyhu'l-Harem” olarak anılan Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd el-Meyyânîşî (ö. 581/1185) tarafından kaleme alınmıştır. Onun hadis usulüne dair eseri *Mâ Lâ Yeseu'l-Muhaddise Cehluhu* ismini taşımaktadır. Hadis Usûlünde dönüm noktası olarak kabul edilen ve kendisinden sonraki tüm hadis usulü çalışmalarını etkileyen İbnu's-Salah'ın *el-Mukaddime*'sinden önceki en önemli hadis usulü eseridir. Meyyânîşî'nin bu eseri, hadise yeni başlayan talebelerin mutlaka bilmesi gereken hususları ele alan küçük bir risâledir. Daha önce yazılan usûl kitaplarının aksine bilgiler burada senedsiz olarak verilmiştir. İbn Hacer'in *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*'inin girişinde adı zikredildiği için hadis usulü eserleri arasında sayılan bu risâle yaygın hadis usul bilgilerine aykırı görüşler ihtiva etmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Meyyânîşî eserinde bir iki istisna dışında bâb başlığı vermeden ilmin fazileti, hadis tahammül ve edâ yolları, hadislerin mâna ile rivâyeti, gramer hatası olan hadislerin nakli, rivâyeti makbul ve merdûd olanlar, sahih ve sahih hadislerin dereceleri, Buhârî ve Muslim ve İmâm Malik'in eserlerindeki hadislerin sayısı, muksirûn sahâbîler gibi konularla hasen, meşhûr, müfred, garîb, şâz, müsned, mürsel, mevkuף, münkatı', maktu', mu'dal terimleri üzerinde kısaca durmuştur. Meyyânîşî'nin daha önce uygulanan yöntem ve ölçüleri tesbit ve hadis usulüne dair sonuçlar çıkarma anlamında yanlışlıklar yaptığı söylenmiş, merfû ve garîb terimlerini şâz olan görüşler doğrultusunda tanımlaması, Buhârî ve

2 Sönmez, M. Ali, “İbnu's-Salah'ın Mukaddimesinden Önce Hadis Usûlü Alanındaki Çalışmalar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, yıl: 1985, s. 57.

3 Kesgin, Salih, “Hadis Usûl Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın (öl. 544/1149) el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'” Adlı Eseri, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sayı: 39, s. 79.

4 Kesgin, Salih, “a.g.m.”, A.y.

Muslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'lerinde rivâyet şartlarını Hâkim'in şâz görüşü istikametinde belirlemesi gibi tutumları yüzünden tenkit edilmiştir. Nisbeten geç bir dönemde yazılmasına rağmen eserde hadis ilmine teşvik amacıyla zayıf ya da mevzû rivâyetlere yer verilmesi de eleştirilmiştir.⁵

Müstakil hadis usulü kitabı olarak değerlendirebileceğimiz bu iki çalışmanın dışında altıncı asırda hadis usulünün çeşitli konularına dair çalışmalarla karşılaşmaktayız. Bunlardan birisi hadis rivâyeti âdâbı (âdâbu'r-rivâye) ile ilgilidir. Adâbu'r-rivâye hadis usulü ilminin önemli bir konusu olan rivâyet metotlarından, rivâyete dikkat edilmesi gereken esaslardan bahseder. Genelde hadis usulü kitaplarında konuyla ilgili bilgiler dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Bununla birlikte hadis rivâyet eden (tâlib) ile kendisinden hadis rivâyet edilen (şeyh)in uyması gereken esaslara dair ayrı eserler de yazılmıştır.⁶ Altıncı asırda konuya dair önemli eserlerden birisi kaleme alınmıştır. Bu eser es-Sem'ânî'nin *Kitâbu Edebi'l-İmlâ ve'l-İstimplâ* isimli eseridir. es-Sem'ânî bu eserini, İsbahân, Bağdat, Belh, Curcan, Dimâşk, Serahs, Merv, Nisâbur, Vâsit, Herat ve Hemezan başta olmak üzere 80'i aşkın beldeyi gezerek derlediği bilgilerle meydana getirmiştir.⁷

Hicrî altıncı asırda değişik hadis usulü konularını ele alan diğer eserler ise şunlardır:

- Ali b. İbrâhim el-Girnâtî'nin *el-A'lâm fi İstîâbi'r-Rivâye ani'l-Eimmeti'l-A'lâm'ı*
- Muhammed b. Tâhir, İbnu'l-Kayserânî'nin *el-Amel bi-İcâzeti'l-İcâze, el-Fevâidu's-Sihâh alâ Şurûti'l-İmâmeyn fi Ma'rifeti'l-Uluvv ve'n-Nuzûl, Kitâbu's-Semâ ve Kitâbu'l-İcâzât* isimli eserleri
- Ahmed b. Muhammed ed-Dineverî'nin *et-Tahkîk fi Mesâili't-Ta'lîk'i*
- Ahmed b. Muhammed es-Silefî'nin *Şartu'l-Kirâ'a ale's-Şuyûh'u*.

b) Sahîhayn Üzerine Yapılan Çalışmalar

Hicri altıncı asır belirli hadis kaynakları üzerine yapılan çeşitli çalışmalarla dikkat çekmektedir. Üzerine çalışma yapılan bu kaynakların en başında Buhârî ve Muslim'in *el-Câmiu's-Sahîh* isimli "sahîhayn" olarak isimlendirilen eserleri gelmektedir. Bu iki eser İslâm âlimleri tarafından Kur'ân-ı Kerim'den sonra en sahih kitaplar olarak kabul edilmiştir.⁸

Altıncı asırda sahîhayn üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kısmı iki eseri birleştirme (cem') üzerinedir. Altıncı asırda Buhârî ve Muslim'i birleştiren (el-Cem' Beyne's-Sahîhayn) eserlerden tespit ettiklerimiz şunlardır:

1. Begavî (ö. 516/1122), *el-Cem' Beyne's-Sahîhayn'ı*
2. İbnu'l-Haddâd (ö. 517/1123), *el-Cem' Beyne's-Sahîhayn'ı*
3. İbn Hubeyre (ö. 560/1165), *el-İfsâh (el-İdâh) an Meâni's-Sihâh'ı*
4. İbnu'l-Hâtir en-Nu'mânî (ö. 598/1202), *Muhtasaru'l-İfsâh'ı*
5. İbnu'l-Harrât (ö. 581/1185), *el-Cem' Beyne's-Sahîhayn'ı*

5 Hatiboğlu, İbrahim, "Meyyânîşî" *DîA*, XXIX/513, 2004.

6 Uğur, Müctebâ, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 32.

7 Aydın, Abdullah, "İmlâ Usulü ve es-Sem'ânî'nin 'Edebu'l-İmlâ ve'l-İstimplâ'", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5, Erzurum, 1982, s. 176.

8 İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 160.

6. Ebû Nuaym Ubeydullah b. Hasan b. Ahmed (ö. 517/1123) *el-Câmî Beyne's-Sahîhayn*'ı
7. Ebû Abdullah Muhammed b. Huseyn b. Ahmed el-Merî (ö. 582/1186), *el-Câmî Beyne's-Sahîhayn*'ı⁹

Sahîhayn'ın müşkil hadisleri üzerine İbrâhim b. Yûsuf b. Karkûl, *Şerhu Muşkilâti's-Sahîhayn*, İbnu'l-Cevzî, *Keşfu Muşkili Hadîsi's-Sahîhayn* isimli eserlerini yazmışlardır.

İbn Mende, *el-Musannef ale's-Sahîhayn*'ı, İbnu'l-Kayserânî ise *Muvâfakatu'l-Buhârî* ve Muslim isimli eserini sahîhayn hadisleri üzerine yazmışlardır.

İbnu'l-Kayserânî el-Makdîsî, *el-Cem'u Beyne Ricâli's-Sahîhayn* isimli çalışmasında, Buhârî râvîlerinin biyografileri üzerine el-Kelâbâzî (ö. 398/1007) tarafından yazılan *el-Hidâye ve'l-İrşâd* isimli eser ile Muslim râvîlerinin biyografileri üzerine İbn Mencûye'nin *Ricâlu Sahîh-i Muslim* isimli eserini birleştirmiştir.¹⁰

Buhârî ve Muslim'in Sahih'leri üzerine yazılan önemli bir çalışma Kâdî İyâz'ın *Meşerâku'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*'ıdır. Bu isim Buhârî Müslim ve Muvatta'm üçüne birden verilen bir isimdir. Eser *Sahîhayn* ile Malik b. Enes'in *Muvatta'*nda ricâl isimlerinde görülen hataları düzeltmek, hadislerinin lafızlarını, garib kelimelerini, rivâyet farklarını ve manâlarını açıklamak amacıyla alfabetik olarak kaleme almıştır.¹¹ Bu eser aynı yüzyılda İbrâhim b. Yusuf el-Vahrânî, İbn Kurkûl (ö. 569/1174) tarafından *Metâli'ul Esrâr fî Şerh Meşâriku'l-Envâr*' adıyla şerhedilmiştir.¹²

Umer b. Muhammed en-Nesefî'nin sahihayn hadislerinin şerhine dair olduğu anlaşılan *Şerhu Ahbâri Kitâbi's-Sihâh* (es-Sahîhayn) isimli bir eser yazdığı belirtilmektedir.

Ahkâm literatürüne dair önemli eserlerden birisi olan Makdîsî'nin *Umdetu'l-Ahkâm*'ı da ahkâm literatürüne girmekle birlikte hadislerinin Sahîhayn'den seçilmeleri itibari ile aynı zamanda Sahîhayn literatürüne dair yapılan çalışmalar arasındadır.¹³

Sahîhayn'dan sadece birine has yapılan çalışmalar da vardır. Bunların önemli bir kısmı bu eserlere yazılan şerhler olup bunları hadis şerhleri başlığı altında zikredeceğiz.

c) Dört Sunen Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kütüb-i sitte içerisinde yer alan dört eser “kütüb-i erbaa” olarak adlandırılmaktadır. Bu eserler Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin Sünenleridir. Hicri beşinci asırda bu kavramın o kadar yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Beyhakî'nin eserlerinde Kütüb-i sitte'den Sahîhayn ile Ebû Dâvûd'un es-Sunen'ini kaynak olarak kullanması diğerlerini görmediği kanaatini uyandırmaktadır. Bu da bu asırda henüz böyle bir kavramın yerleşmiş olmadığına bir işaret olarak kabul edilmektedir.¹⁴

Hicrî altıncı asırda Sahîhayn üzerine yapılanlar kadar olmasa da Sunen'lere yönelik bir takım çalışmalar da yapılmıştır. İbnu'l-Kayserânî, Ebû Dâvûd'un hocaları

9 Kandemir, M. Yaşar, “el-Cem' Beyne's-Sahîhayn”, *DİA*, VII/282; Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 271.

10 Nazlıgül, Hâbil, “Rical ile İlgili Edebiyat”, *Hadis El Kitabı*, s. 459.

11 Toprak, Mehmet Sait, *Hadiste Derlemecilik*, s. 49.

12 Kandemir, M. Yaşar, “Kâdî İyâz”, *DİA*, XXIV/116.

13 Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 245, 259, 260.

14 Kandemir, M. Yaşar, “Kütüb-i Sitte”, *DİA*, XXVII/6.

hakkında *Meşâyîhi Ebî Dâvûd* isimli bir eser kaleme almıştır. Tirmizî üzerine ise bu asırda yazılan iki şerh tespit edilebilmiştir. Bunlardan birisi Begavî'nin, *Şerhu Suneni't-Tirmizî* adlı eseri, diğeri ise Tirmizî'nin *el-Câmi'i* üzerine yazılan en önemli şerhlerden birisi olan İbnu'l-Arabî'nin *Arîdatu'l-Ahvezî fi Şerhi Sahîhi't-Tirmizî* isimli eseridir. Nesâî'nin *Sunen'i* üzerine ise Ali b. Abdullah b. Halef el-Ensârî'nin *Şerhu's-Suneni'n-Nesâî* isimli şerhi kaydedilmektedir.¹⁵

İbn Asâkir (ö. 571/1175) dört sünen üzerine bir kitap yazmıştır. Bir etrâf çalışması olan üç cilt halindeki bu eser *el-Eşrâf alâ Ma'rifeti'l-Etrâf* adını taşımaktadır.¹⁶

d) Kütüb-i Sitte Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kütüb-i Sitte içerisinde bulunan Sahihayn üzerine yapılan çalışmalar ile Kütüb-i Sitte'nin diğer kitapları olan Sunenler “Kütüb-i Erbaa” üzerine yapılan çalışmalara yukarıda yer vermiştik. Burada Kütüb-i Sittenin tamamını esas alan çalışmalara yer vermek istiyoruz.

“Kütüb-i sitte” tabiri hadislerin büyük bir kısmını ve genellikle güvenilir hadisleri ihtiva eden altı hadis kitabı için kullanılmaktadır. Bu eserleri derleyen âlimlere de “eimme-i sitte” denilmektedir. Hicrî ikinci ve üçüncü asırda telif edilen hadis kitaplarından bir kısmının “kütüb-i sitte” kavramıyla ifade edilmesinin tam başlangıç tarihi bilinmemektedir. Hicri dördüncü asır âlimlerinden İbnu's-Seken (ö. 353/964) kendisinden bazı hadis kitaplarını tavsiye etmesi istendiğinde Buhârî ve Muslim'in el-Câmiu's-Sahîhleri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin es-Sunen'lerini güvenilir bulduğunu belirtmiştir. Bu durum dördüncü asırda henüz kütüb-i sitte kavramının bulunmadığını göstermekte ancak bir yandan bazı temel eserlerin güvenilir eserler adı altında değerlendirilmeye başlandığına işaret etmektedir. Daha sonraları bu dört kitaba Tirmizî'nin *el-Câmiu's-Sahîh'i* eklenerek ihtiva ettikleri hadislerin genellikle sahih olduğu ve bunlara “el-usûlu'l-hamse” denildiği, bunlara bazı muhaddislerin İmâm Mâlik'in *el-Muvatta'*ını, bazılarının ise Dârîmî'nin *es-Sunen'*ini ilave ederek “kütüb-i sitte” kavramının ortaya konulduğu belirtilmektedir.¹⁷

Hicri altıncı asır “Kütüb-i sitte” kavramı için bir dönüm noktası olmuştur. Bu asırda artık kütüb-i sitte kavramı yerleşmiştir. Kütüb-i sitte kavramı bu asırda telif edilen birçok eserin isminde yer almıştır. Kütüb-i sitte teriminin başlangıcını “kütüb-i hamse” tabiri teşkil etmiştir. Bilindiği kadarıyla ilk defa İbnu'l-Kayserânî, hadislerin büyük çoğunluğunu ihtiva ettiği kabul edilen el-Usûlu'l-Hamse'ye bu eserde yer almayan bin kadar rivâyeti ihtivâ eden İbn Mâce'nin es-Sunen'ini ilave ederek “Kütüb-i Sitte” tabirini oluşturmuştur.¹⁸

Bunun yanı sıra bu altı kitabın âlimlerinin rivâyet şartlarını tespit etmek üzere “kütüb-i Sitte” müelliflerine işaret eden bir tabir kullanarak *Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte* isimli eserini yazmış, Kütüb-i Sitte terimini kullandığı *Etrâfu'l-Kutubi's-Sitte* isimli eserinde ise altı hadis kitabına bir Etrâf hazırlamıştır. Dört sünenin etrâfını yapan Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir de bu kitabın müellif hattı nüshasını gördüğünü ve fahiş hatalar tespit ettiğini söylemiştir.¹⁹

15 Uğur, Müctaba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 286.

16 Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, s. 434.

17 Kandemir, M. Yaşar, “Kütüb-i Sitte”, *DîA*, XXVII/6.

18 Kandemir, M. Yaşar, “a.g.m.”, A.y.

19 Kandemir, M. Yaşar, “İbnü'l-Kayserânî”, *DîA*, XXI/110.

Hâfiz Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. el-Huseyn el-Huseynî ed-Dımaşkî (ö. 765/1364) bu eseri kısaltmış ve güzel bir şekilde yeniden düzenlemiştir.²⁰

Hicrî altıncı asırda Kütüb-i Sitte kavramı kullanılmakla birlikte bu kavramda bir birliğin olmadığı da görülmektedir. Nitekim Endülüslü hadis âlimlerinden Rezîn b. Muâviye es-Serakustî (ö. 535/1140) “Kütüb-i Hamse”ye Endülüslü âlimlerin en sahih hadis kitabı olarak kabul ettikleri İmam Mâlik’in *el-Muvatta’ı*’nı ilave etmiştir. es-Serakustî, *el-Cem beyne’l-Usûli’s-Sitte (et-Tecrîd li’s-Sihâh ve’s-Sunen)* isimli çalışmasında bu altı kitaptaki hadisleri toplamıştır. Öte yandan Ancak bu asırda Kütüb-i Hamse tabirinin tedavülde olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Hadis hâfızı ve fakih Hâzîmî (ö. 584/1188) *Şurâtu Eimmeti’l-Hamse* isimli eserinde Buhârî, Muslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî’nin hadis rivâyetindeki şartlarını ele almıştır.²¹

Müctebâ Uğur’un *‘el-Cem’ Beyne’l-Kutubi’s-Sitte’* ismiyle İbnu’l-Herrât’ın (ö. 582/1186) adına kaydettiği eserin Kütüb-i Sitte, Bezzâr ve diğer hadis kaynaklarından derlenen sahih ve sahih olmayan hadisleri ihtiva ettiği, yaklaşık yirmi cilt haciminde olduğu kaydedilen²² *el-Câmiu’l-Kebîr* isimli eseri olmalıdır.

Kütüb-i Sitte ile ilgili çalışmaların diğer bir bölümü Kütüb-i Sitte’nin ricâlî ile ilgilidir. Kütüb-i Sitte musanniflerinin sadece hocalarını tespit etmek maksadıyla ilk çalışmayı *el-Mu’cemu’l-Müştemil* adlı alfabetik eseriyle Ebû’l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1176) yapmıştır.²³ İbn Asâkir bu çalışmasında kendilerinden hadis almış olduğu hocalarını bir araya toplamış ve bunlara günümüze ulaşmayan pek çok eserden faydalanarak Buhârî ve Muslim’in hocalarını da ilave etmiştir.²⁴

Kütüb-i sitte ricâlî konusunda yazılan ve günümüze ulaşan ilk ve en meşhur eser ise Abdulganî el-Makdîsî’nin (ö. 600/1203) *el-Kemâl fî Ma’rifeti Esmâ’ir-Ricâl* isimli eseridir. Eserde sahâbîler, tâbîler ve diğer râvîlerin hemen hepsi yer almaktadır. Makdîsî’nin bu eseri, konusunda en önemli eser olmasının yanı sıra kendisinden sonra Kütüb-i Sitte ricâlîne dair yazılan eserlerin temel kaynağı olmuştur. Mizzî’nin (ö. 742/1341) meşhûr *Tehzîbu’l-Kemâlî* bu eser üzerine yapılan çalışmalardan birisidir. Bu eserde önce Hz. Peygamber’in aşere-i mübeşşerenin biyografilerine yer verilmiştir. Daha sonra isimler alfabetik olarak zikredilmiştir.

e) Hadis Şerhleri

Hadis kitaplarını şerhetme çalışmaları hicri IV. yüzyılda başlamıştır. Ancak şerhlerin çoğu VI. asırdan sonra telif edilmiş, şerh çalışmaları hicrî IX. asırda zirveye ulaşmıştır. Hicrî altıncı asır sonraki üç asra nispetle kapsamlı hadis şerhlerinin yazıldığı bir dönem değildir. Hicrî altıncı asır şerhleriyle öne çıkan, hadis tarihinde şerh dönemi olarak değerlendirilen bir dönem olmamakla birlikte bu dönemde bazı önemli şerhler yazılmıştır. Bu şerhler genellikle Sahihayn ve Kütüb-i erbaa olarak bilinen eserlere yazılan şerhlerdir. Bunlarında dışında Kütüb-i Tis’a içerisinde yer alan İmâm Mâlik’in *el-Muvatta’ı* ile diğer

20 Ebû Zehv, Muhammed, *el-Hadîs ve’l-Muhaddisûn*, s. 434.

21 Başaran Selman, “Hâzîmî”, *DİA*, XVII/125.

22 Koçkuzu, Ali Osman, “İbnu’l-Herrât” *DİA*, XXI/71.

23 Kandemir, M. Yaşar, “Kütüb-i Sitte”, *DİA*, XXVII/7.

24 Küçükaşçı, Mustafa S, Tomar, Cengiz, “İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım”, *DİA*, XIX/324.

bazı hadis eserlerine de şerhler yazılmıştır. Bu dönemde bütünüyle bir esere yazılan şerhlerin dışında derleme olarak değerlendirebileceğimiz belirli miktardaki hadislerle ya da tek hadislerin şerhlerine dair eserler de şerh olarak kaleme alınmıştır.

Altıncı asırda Sahîh-i Buhârî'ye 3 şerh yapıldığını görmekteyiz. Bunlar İsmail b. Muhammed el-Bustî Kivâmu's-Sunne'nin (ö. 535/1141) *Şerhu'l-Buhârî'si*, Endülüslü âlim Ahmed b. Muhammed b. Umer et-Teymî İbn Verd'in (ö. 540/1145) mufassal bir şerh olan *Şerhu'l-Buhârî'si* ve Muhammed b. Abdullah, İbnu'l-Arâbî'nin (ö. 543/1148) *Şerhu'l-Buhârî'sidir*.

İbnu'l-Cevzî, *Ahâdisu't-Ta'lik* isimli eserinde Buhârî'nin muallak hadislerini ele almış, Abdülhak b. Abdurrahmân el-Ezdî (ö. 581/1185), *Muhtasarul-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî* isimli eseriyle Buhârî'yi özetlemiştir.²⁵

Sahîh-i Müslim'e ise bu asırda 4 tane şerh yapılmıştır. Bu şerhler; Abdulğâfir b. İsmâil el-Fârisî'nin (ö. 529/1135) *'el-Mufhim fi Şerhi Garîbi Müslim'i*, İsmail b. Muhammed el-Bustî Kivâmu's-Sunne'nin (ö. 535/1141) *Şerhu Sahîhi Müslim'i*, Muhammed b. Ali el-Mâzerî'nin (ö. 536/1141) *'el-Mu'lim bi-Fevâ'id Kitâbi Muslim'i* ve Kâdî İyâd'ın (ö. 544/1149) *'İkmâlu'l-Mu'lim bi-Fevâ'id Kitâbi Muslim'idir*. Mâzerî'nin şerhi Sahih-i Muslim derslerinde yaptığı izahların yazılmasıyla oluştuğu için baştan sona kadar tüm hadislerin şerhedildiği düzenli bir şerh olmayıp, gerekli görülen yerlerde açıklamaların yapıldığı bir şerhtir.²⁶

el-Makdîsî'nin *el-Misbâh fi Uyûni's-Sihâh ve Huve'l-Aşîr min Akvâli Muslim İbnu'l-Haccâc* isimli eseri hâşiye veya kısmi bir şerh niteliğindedir. Muhammed b. Abdullah b. Tûmert, *Muhtasarul-Sahîh-i Muslim* isimli eseriyle Muslim'in eserini ihtisar etmiştir.²⁷

Hicrî VI. asır ve sonrasındaki dört-beş asırlık süreçte Sünen-i Erbaa üzerine yazılan şerhler Sahihayn üzerine yazılanlara nispetle azdır. Sünen-i Erbaa üzerine tespit ettiğimiz şerh çalışmalarına yukarıda yer vermiştik.

Tirmizî'ye iki şerh, Neseî'ye de bu dönemde bir şerh yapıldığı tespit edilmiştir. el-Huseyn b. Mes'ûd el-Beğavî'nin *Şerhu Suneni't-Tirmizî'si* ise İbnu'l-Arabî'nin *Âridatu'l-Ahvezî fi Şerhi't-Tirmizî* isimli eserleri Tirmizî'nin el-Câmiu's-Sahîh'ine yapılan şerhlerdir. Nesâî'nin Sunen'ine ise Ali b. Abdullah b. Halef el-Ensârî'nin *Şerhu Suneni'n-Nesâî* isminde bir şerh yazdığı kaydedilmektedir.²⁸

İbn Mâce'nin Sünen'ine dair herhangi bir şerh veya çalışmaya rastlamadık. İlk şerh ölüm tarihi 762 olan Moğoltay b. Kılıç et-Turkî tarafından yapılmıştır.

VI. asırda Muhammed b. Selâme el-Kudâ'î'nin (ö. 454/1062) *'Kitâbu Musnedu's-Şihâb fi'l-mevâ'iz ve'l-Âdâb'* adlı eseri üzerine bir çok şerhin yazılmış olması dikkat çekmektedir. Bu eser üzerine yazılan şerhler şunlardır:

- Abdullah b. Yahyâ et-Tûcîbî, İbnu'l-Vahşî'nin *Şerhu's-Şihâb'ı*
- İbnu'l-Kayserânî'nin *el-Keşf an Ahâdisi's-Şihâb ve Ma'rifeti'l-Hatâ fihâ ve's-Savâb'ı*
- Abdulaziz b. Muhammed ed-Devrakî'nin *Şerhu's-Şihâb'ı*
- Muhammed b. Abdullah el-Âmirî'nin *Şerhu Şihâbi'l-Ahbâr'ı*
- Kâdî İyâz'ın *Şerhu Garîbi's-Şihâb'ı*

25 Uğur, Müctaba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 259-260.

26 Dilek, Mehmet, "Kitapların Rivâyeti Dönemi," *Hadis El Kitabı*, s. 163.

27 Uğur, Müctaba, *a.g.e.*, s. 264, 267, 268.

28 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 286.

- Ahmed b. Abdurrahmân, İbnu's-Sağır'ın *Şerhu Şihâbi'l-Ahbâr*'ı
- Muhammed b. Es'ad, İbnu'l-Hakîmî'nin *Şerhu's-Şihâb*'i
- Yusuf b. Abdullah el-Endelûsî Ebû Amr b. Abbâd'ın *Şerhu's-Şihâb*'i
- İbnu'l-Cevzî'nin *el-Hatau ve's-Sevâb an Ahâdisi's-Şihâb*'i²⁹

Hırcrî altıncı asırda bir hadisin şerhine dair eserler de telif edilmiştir. İbnu'l-Arabî'nin *Hadîsu'l-İfk*, *Şerhu Hadîsi Ummi Zer* ve *Şerhu Hadîsi Câbir* isimli eserleri ile Kâdı İyâz'ın *Şerhu Hadîsi Ummi Zerr*' isimli eseri bu türde telif edilen eserlerdendir.³⁰

f) Ricâl Çalışmaları

Hırcrî altıncı asrın genel karakteristiği olan eser merkezli çalışmalar ricâl çalışmalarında da görülmektedir. Bu asırda hadis ricâline dair çalışmaların genellikle “sahihayn” ve “kütüb-i sitte” başta olmak üzere belirli eserlerin ricâli üzerine odaklandığı görülmektedir.

Abdullah b. Ahmed b. Ahmed eş-Şenterânî'nin (ö. 522/1128) *'el-Minhâc fi ricâli Muslim İbnu'l-Haccâc'* adlı eseri Müslim'in Râvi ve ricâlleri ile ilgili bilgiler veren bir eserdir.

Cerh ve ta'dîle dair İbnu'l-Kayserânî'nin *Terâcimu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*'i ile İbnu'l-Cevzî'nin *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*'i kaydedilmektedir.³¹ İbnu'l-Kayserânî'nin (ö. 507/1113), *Kitâbu Esmâi'r-Ricâl mine'd-Duafâ*'sı ile İbn Adî'nin *el-Kâmil* isimli eserinin hadislerini ihtisâr ettiği ve ve etrâfını çıkardığı *Tekmiletu'l-Kâmil*'i, İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201), *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-Metrâkîn*'i (Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl) zayıf râvîlere (duafâ) dair telif edilen eserlerdendir.

İbn Beşkuvâl (ö. 578/1183) *Zikru men Rava'l-Muvatta' an Mâlik* isimli eserinde Muvattâ'nın râvîlerini ele almıştır.

İbnu'l-Kayserânî ve İbn Beşkuvâl, hadislerin isnâdlarında mübhem bırakılarak anılan râvîlere tahsis ettikleri “mubehemât” türü eserler kaleme almışlardır.³²

Hırcrî altıncı asırda hadis ricâli ilmi altında değerlendirebileceğimiz “elkâb”³³, “ensâb”³⁴, “mu'haddisîn”³⁵, “sahabe”³⁶, “mu'cemu's-şuyûh”³⁷, türlerinde çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu asırda telif edilen *Târihu Dimaşk* ve diğer şehir tarihlerine³⁸ dair eserler de hadis ricâlî konusunda kaynak niteliğinde eserlerdir.

g) Etrâf Kitapları

Altıncı asırda telif edilen etrâf kitapları dikkat çekmektedir. Bazı eserlerin etrafına dair ilk çalışmalar bu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu eserlerde, hadisin tamamını hatırlatacak şekilde başından hadis zikredilmekte sonra da isnatları verilmektedir. Etrâf kitaplarında bu

29 Uğur, Müctebâ, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 208.

30 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 128.

31 Uğur, Mücteba, *a.g.e.*, s. 51.

32 Uğur, Mücteba, *a.g.e.*, s. 181-182.

33 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 74.

34 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 79.

35 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 189-191.

36 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 232-236.

37 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 184-185.

38 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 296-298.

isnatlar ya daha teferruatlı bir şekilde ele alınmış, ya da sadece belirli kitaplar esas alınarak verilmiştir.³⁹

1. *Etrafu Süneni İbn Mâce*: Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî'nindir (ö. 507/1113). Bunun dışında, İbn'ül-Kayserânî'nin: *Etrâfu Ehâdisi Ebî Hanîfe, el-Misbâh fî Etrâfîl-Mesânid'is-Sitte, Etrâf'ül-Garâib ve'l-Efrâd, Etrâfu Ehâdis'il-Mâlik, Etrâf'ül-Garâib ve'l-Efrâd li'd-Dârekutnî, Kitâbu Etrâfi Sünen'in-Nesâi, Kitâbu Etrâfi Sünen'it-Tirmizî* adlarıyla kaydedilen 7 tane etrâfı vardır.⁴⁰

2. *Etrâf'üs-Sahîhayn*: Ebû Nu'aym 'Ubeydullah b. Ebî Ali el-Hasan b. Ahmed el-Haddâd el-İsbehânî el-Hâfız (ö. 517/1123)

3. *Kitâbü'l-İmâi fî Etrâfi Ehâdis'il-Muvatta'*: Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Tâhir ed-Dânî (ö. 532/1137) tarafından telif edilmiştir.

3. *el-İşrâf ilâ Ma'rifet'il-Etrâf*: Ebû'l-Kâsım 'Ali b. el-Hasan İbn Asakir'in (ö. 571/1175) eseridir.⁴¹ Dört Sünen'in etrafıdır. İbn Asâkir, üç Sünen'in etrafını harf sırasına koyduğunu, sonra el-Makdisî'nin Etrâfu'l-Kutubi's-Sitte'sinden Sunen İbn Mâce'nin etrafını eklediğini söylemiştir. İbn Asakir, es-Sahihân'ın etrafına dair müstakil eserler olduğu için bunları bıraktığını belirtmiştir.⁴²

h) Mevzû Hadislere Dair Eserler

Hicrî altıncı asrın hadis ilmi bakımından en önemli yönlerinden birisi Mevzû hadislere dair ilk ve en temel eserin bu asırda yazılmış olmasıdır.

Mevzû hadisleri bir araya toplama çalışmaları ilk defa hicri beşinci asırda başlamıştır. Bu alanda telif edilen ilk eser Muhammed Tâhir el-Makdisî'nin Tezkiretu'l-Mevdûât'ıdır. Bu eserde İbn Hibbân'ın Kitâbu'l-Mecrûhîn'inde teknik edilen 1139 veya 1113 rivâyet senetleri çıkarılarak alfabetik sıraya konulmuş, kısa olanların tam metni, uzun olanların baş tarafından bir kısmı verilerek senedlerdeki zayıf veya yalancı râviler eleştirilmiş, Hz. Peygamber'e nisbet edilen birtakım haberlerin asıl sebepleri gösterilmiştir.⁴³

Mevzû hadislere dair diğer önemli bir eser Cûzekânî'nin (ö. 543/1148) el-Ebâtîl isimli eseridir. Eser, el-Mevzûât mine'l-Ahâdisi'l-Merfûat adıyla da anılan eseri Brockelmann el-Ahâdisu'l-Ebâtîl ve'l-Menâkîr ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr olarak tespit etmiştir. Zehebî, müellifin birçok rivâyaeti sahih sünnete aykırı olması sebebiyle uydurma olarak nitelendirdiğini söylemekte ve çeşitli hatalarını tespit ettiğini kaydetmektedir.⁴⁴ Bazı muhaddisler de onun sahih sünnete aykırı oldukları gerekçesiyle birçok rivâyeti uydurma olarak nitelendirmesini doğru bulmamakta cem' ve te'lîf metoduyla hadisleri bağdaştırma imkanı varken bu yola gitmeyi uygun görmemektedirler.⁴⁵ Eser kendisinden sonra telif

39 Ebû Zehv, Muhammed, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, s. 433; Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 92, 93.

40 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 92-93.

41 Toprak, Mehmet Sait, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâbu'l-Ahbâr'ı*, s. 64.

42 Uğur, Müctebâ, *a.g.e.*, s. 93.

43 Kandemir, M. Yaşar, "İbnü'l-Kayserânî", *DİA*, XXI/110.

44 Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, IV/70.

45 Başaran, Selman, "Cûzekânî", *DİA*, VIII/99.

edilen ve mevzû hadislere dair en önemli eser olarak değerlendirilen İbnu'l-Cevzî'nin *el-Mevzûat*'ının esas alındığı bir kaynaktır.

Mevzû hadislere dair en önemli eser altıncı asrın en önemli hadis âlimlerinden birisi Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Mevzûât*'ıdır. İslâm âlimleri içerisinde, eser telif ettiği ilim dalının çeşitliliği ve eser sayısı bakımından en velûd olanlarından birisi olarak kabul edilen İbnu'l-Cevzî, tefsir, hadis, fıkıh, akâid, zuhd, vaaz, ahlâk, tıp, coğrafya v.b. alanlarda 380 civarında eseri ilim dünyasına kazandıran yedi tulâ sahibi bir âlimdir. Çok eser telif eden âlimlerde görülen bazı hatalara düşmekle beraber islâmî ilimlerin farklı alanlarda yazmış olduğu bazı eserlerin halen referans kaynağı olması onun ilmi yetkinliğini ortaya koymaktadır.⁴⁶

İbnu'l-Cevzî'nin hadis alanında otuzu aşkın eseri vardır. Bunlar arasında en meşhur olanı *Kitâbu'l-Mevzûât*'tır. Mellif bu kitabın mukaddimesinde uydurma oldukları kesin olan rivâyetleri bu eserinde topladığını belirtmektedir. Bu eser İslâm âliminde çok kabul görmüş ve mevzû hadis literatürünün en tanınan kitaplarından biri olagelmıştır. Eserine almış olduğu rivâyetlerin ekseriyeti hususunda isabetli davrandığı söylenebilir. Ancak özellikle Sahihayn ve Sunen-i Erbaa'daki bazı rivâyetleri mevzû görmesi sebebiyle müteşeddît bir muhaddis olarak kabul edilmiş, bazı hadis âlimleri tarafından tenkit edilmiştir.⁴⁷

İbnu'l-Cevzî'nin hadis alanındaki ikinci en önemli kitabı *el-İlelu'l-Mutenâhiye fi'l-Ahâdisi'l-Vâhiye* adlı eseridir. Hadisleri altı gruba ayıran, bunların ilk dördünü ihticâc edilebilecek hadisler olarak kabul eden müellif, altıncı grubu da uydurma rivâyetler olarak kabul etmiş, bunları da *Mevzûât*'ında toplamıştır. Beşinci gurup ise, şiddetli illet sebeplerinden dolayı çok zayıf olan vâhî rivâyetlerdir ki, bunlarla ihticâc olunmaz. İşte uydurma rivâyet seviyesinde olmayan ama ihticâc olunacak derece de çıkamayan bu çok zayıf rivâyetleri müellif, *el-İlel'* de topladığını ifade etmektedir.⁴⁸

i) Diğer Önemli Hadis Eserleri

Hadis ilmine dair âlimlerimizin telif etmiş oldukları eserlerin hiç şüphesiz tamamı önemlidir. Bu eserlerin her birinin istifade edilecek yönleri vardır. Ancak bazı eserler vardır ki, kendisinden sonraki dönemlere daha fazla tesirde bulunmuş, üzerine daha fazla çalışmalar yapılmıştır. Hicri altıncı asırda da bu türden eserler bulunmaktadır. Şimdi bunlardan önemli gördüklerimizi kısaca tanıtmak istiyoruz.

1. *Firdevsu'l-Ahbâr ve Musnedu'l-Firdevs*

Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî'nin (ö. 509/1115) kısa metinli hadisleri bir araya getirdiği *Firdevsu'l-Ahbâr* isimli eserinin asıl adı *Kitâbu'l-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb*'tır. Deylemî, devrindeki halkın, özellikle de yaşadığı belde halkının hadislerden ve senetlinden uzaklaşmaları, âlimlerin ferâîz, sünen, helâl ve harâm, âdâb, vasiyyet, emsâl ve mevâize dair

46 Kartal, Alparslan, "el-İlelu'l-Mutenâhiye Özelinde İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22:1, 2017, s. 105.

47 Kandemir, M. Yaşar, "el-Mevzûât", *DİA*, XXIX/497; Uğur, Müctaba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 175.

48 Kartal, Alparslan, "el-İlelu'l-Mutenâhiye Özelinde İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22:1, 2017, s. 105.

yazdıkları eserleri terketmeleri sebebiyle sahih rivâyetlerle sahih olmayanları birbirinden ayıramadıklarını, bu yüzden hadis eserlerine değil kıssacı vâzilerin uydurdukları hurafelerin peşine düştükleri için bu eseri kaleme aldığını söylemektedir.⁴⁹ Ancak Deylemî'nin eserinin sıhhati konusunda başarılı olduğunu söylememiz mümkün değildir Çünkü eserde yer alan hadislerin bir kısmı sahih, bir kısmı ferd ve garîb, büyük çoğunluğu zayıf hatta uydurmadır. Bunun da Deylemî'nin eserine Kudâî'nin (ö. 454/1062) 1200 hadis içeren *Şihâbu'l-Ahbâr* isimli eserini kaynak olarak kullanmasından kaynaklandığı belirtilmektedir.⁵⁰

Deylemî bu eserinde 9056 hadisi alfabetik olarak sıralamış, halkın kolayca faydalanabilmesi için hadislerin senetlerini zikretmemiş, sadece sahabî râvîyi zikretmekle yetinmiştir.

Musnedu'l-Firdevs ise Şîrûye b. Şehredâr'ın (ö. 509/1115) oğlu Şehredâr b. Şîrûye (ö. 558/1163) tarafından *Firdevsu'l-Ahbâr*'ın hadislerinin isnatlarının bir araya topladığı yeniden düzenlediği ve İbn Hacer'in belirttiğine göre 5000 kadar hadisin ilave edildiği kitabın adıdır.⁵¹ Onun düzenlemesiyle eser daha kullanışlı hale gelmiş, bu çalışma babasının kitabından daha fazla rağbet görmüştür.

2. Mesâbîhu's-Sunne

Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadis eseridir. Rivâyetlerin konularına ve bâblârina göre sıralandığı eserde her bâbtaki hadisler "sahih" ve "hasen" olmak üzere ikiye ayrılmış, az sayıdaki zayıf rivâyetlerin durumu belirtilmiş, münker ve mevzû rivâyetlere yer verilmediği ifade edilmiştir.⁵² Begavî sahih ve hasen değerlendirmesini rivâyetleri tek tek inceleyerek belirlememiş, Sahîhayn'da yer alan hadisler için "sahih", diğer hadis kitaplarından seçtiği hadisler için de "hasen" terimini kullanmıştır. Bu durum önceki asırlarda hadislerin senetlerinden hareketle sıhhat değerlendirmelerinden farklı bir aşamaya geçildiğine, hadislerin değerinin eserlere göre değerlendirildiği bir döneme geçildiğine işaret etmesi bakımından önemlidir.

Begavî'nin bu eseri İslâm âleminde büyük bir şöhret kazanmış üzerine kırktan fazla şerh yazılmıştır. Eserde 4391 hadis yer almaktadır. Kâtip Çelebi, eserin 4719 hadis ihtiva ettiğini, 1051 hadisin hem *Sahîh-i Buhârî* hem *Sahîh-i Muslim*'de, 325 hadisin yalnız Buhârî'de, 875 hadisin ise sadece Muslim'de bulunduğunu belirtmiştir.⁵³

Mesâbîhu's-Sunne hadis ilminde senetlerin terkedildiği ilk eser olmuştur. Hadislerin sahabî ve nadiren tâbî râvîleri zikredilmiştir. Bunun sebebini Begavî şöyle açıklamıştır: "Hadis imamlarının nakline itimad ederek ve uzatmaktan sakınmak maksadıyla hadislerin senetlerini (tamamen) terkettim. Bazen -hergün bir mucip sebebe mebni- sadece hadisi Hz. Peygamber'den nakledilen sahabî'nin ismini verdim."⁵⁴

Sahîhayn hadisleri dışındaki bütün rivâyetlerin "hasen" olarak nitelendirmesinden dolayı esere tenkitler yöneltilmiştir. Nitekim İbnu's-Salah ve Nevevî *Sunen*'lerde hasen rivâyetlerin dışında sahih ve zayıf hadislerin bulunabileceğini

49 Deylemî, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, I/6-7.

50 Uğur, Mücteba, "Firdevsu'l-Ahbâr", *DİA*, XIII/130.

51 İbn Hacer, *Zehru Musnedi'l-Firdevs*, vr. 1^b; Uğur, Mücteba, "Firdevsu'l-Ahbâr", *DİA*, XIII/130.

52 Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbîhu's-Sunne", *DİA*, XXIX/258.

53 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1698.

54 Begavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, IV/109.

söylemişlerdir. İbn Hacer, Suyûtî ve Irâkî gibi hadis âlimleri de Begavî'yi eleştirmiştir. *Mesâbîhu's-Sunne*'de mevzû hadislerin yer aldığı iddia edilmişse de buna çeşitli eserlerle cevaplar verilmiş, uydurma olarak nitelendirilen eserlerin aslında uydurma olmadığı, ricâlinin zabt kusuru dolayısıyla zayıf olabileceği, bunların da başka hadislerle desteklenip hasen derecesine çıkabileceği söylenmiştir.⁵⁵

3. Şerhu's-Sunne

Hicri altıncı asrın diğer önemli bir hadis eseri yine Begavî'ye (ö. 516/1122) ait olan *Şerhu's-Sunne* isimli eserdir. Muhyissunne lakabıyla anılan Begavî, kendisine ulaşan isnâdlarla elde ettiği veya daha önceki eserlerden derlediği hadisleri kitap ve bâb esasına göre tasnif ederek bu eseri meydana getirmiştir.⁵⁶ Begavî, Zamanının ehline nefislerinin hevâlarınının galebe çaldığını, dinin sadece görüntüsünün, ilmin ise sadece isminin kalmasından yakılarak neredeyse insanların çoğunun bâtılı hak olarak gördüklerini, cehâletin onlara ilim suretinde görüldüğünü belirtmiştir.⁵⁷ Begavî, bu eseriyle sünnetin ihyasına hizmet etmeyi, böylece kitap ve Sünnetten uzaklaşan toplumu hatalardan kurtarmayı hedeflemiştir.⁵⁸

Begavî, eserin mukaddimesinde de eserin bir çok hadis ilmini, Hz. Peygamber'den rivâyet edilen haberlerin fâidelerini, müşkillerinin giderilmesini, garîb kelimelerinin izâhını, ahkâmının beyânını içerdiğini belirtmekte, fikhın konularına gere tertîb edilen eserin âlimlerin ihtilâflarına da yer verdiğini belirtmektedir.⁵⁹

Begavî, bu eserinde *Mişkâtu'l-Mesâbih* isimli eserinin aksine isnâd ile rivâyetin terkedilmeye başlandığı bir dönemde bulunmasına rağmen hadisleri büyük çoğunlukla isnâdlarıyla birlikte zikretmiştir. Isnâdını zikretmediği hadislerin hemen hepsinin hadis âlimlerinin kitaplarında yer aldığını belirterek, onlara olan güvenerek ve eseri uzatmamak için isnatlarını terkettiğini kaydetmiştir.⁶⁰

Eserde yer alan hadislerin büyük bir kısmı İmâm Mâlik'in *el-Muvatta*'ı, Abdullah b. Mübârek'in *Kitabu'z-Zuhd*'ü, Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannefi*, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'leri, Buhârî ve Muslim'in *Sahih*leri ile bunlar üzerine yazılmış müstahreclerden, Ayrıca Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve Dârimî'nin *es-Sunen*'lerinden derlemiş, muhaddislerin ittifakla reddettiği hadislere yer vermemiştir.⁶¹

4. Âridatu'l-Ahvezî fi Şerhi't-Tirmizî

Ebûbekr İbnu'l-Arabî tarafından kaleme alınan altıncı en önemli hadis şerhlerindedir. Eser Tirmizî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'inin baştan sona şerhedildiği ilk eser olmasıyla dikkat çekmektedir. Bununla beraber her hadisin, hatta her babın şerhini ihtiva etmemektedir. Bu şekliyle eser şerhten çok talik mahiyetinde görülmüştür.

İbnu'l-Arabî'nin şerh metodu Hattâbî'ye benzemektedir. Şerhinde garîb kelimelerin izâhını yapmış, hadislerin fikhî hükümlerini belirtmiş, birbirine zıt görününe

55 Hatiboğlu, İbrahim, "a.g.m.", A.y.

56 Hatiboğlu, İbrahim, "Şerhu's-Sunne", *DİA*, XXXVIII/569.

57 Begavî, *Şerhu's-Sunne*, 1/3.

58 Begavî, *a.g.e.*, 1/3.

59 Begavî, *a.g.e.*, 1/2.

60 Begavî, *a.g.e.*, 1/2.

61 Hatiboğlu, İbrahim, "Şerhu's-Sunne", *DİA*, XXXVIII/569.

bazı hadislerde zıtlık bulunmadığını göstermekle yetinmiştir. İbnu'l-Arabî mensubu bulunduğu Mâlikî mezhebinin görüşlerini esas almış, zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerini tartışmıştır.

5. *eş-Şifâ bi Ta'rîfi Hukâki'l-Mustafâ*

Hicri altıncı asrın Mâlikî kadısı, muhaddis ve fakih Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) bu önemli eseri Hz. Peygamber'in yüceliğini, ona gösterilmesi gereken saygıyı, ona saygıda kusur edenlerin durumunun anlatıldığı bir ⁶²eserdir. *eş-Şifâ*, Hz. Peygamber'in Müslümanlar üzerindeki haklarının da ortaya konulduğu bir eserdir. Dört Bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde Hz. Peygamber'e gerekli saygının gösterilebilmesi için onun maddî ve mânevî güzellikleri, Allah katındaki üstün yeri ve mucizeleri ele alınmakta, ikinci bölümde, ona inanıp itaat etmenin, onu bütün gönlüyle sevmenin, kendisine salât getirmenin gereği vurgulanmaktadır. Kitabın asıl konusunu teşkil eden üçüncü bölümde ise, Hz. Peygamber'de bulunabilecek ve kesinlikle bulunmayacak hususlar, Allah'ın onu günahlardan ve kötülüklerden koruması ve insan olması itibarıyla yaptığı şeyler anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde ise Hz. Peygamber'e dil uzatılacak cezalar incelenmektedir.⁶³

eş-Şifâ yazıldığı tarihten itibaren İslâm dünyasında büyük ilgi görmüş, üzerinde şerh, hâşiye, ihtisâr ve tercüme şeklindeki pek çok çalışmaya konu olmuş, medreselerde öğrencilere, câmilerde halka okutulmuş "klasik eser" hüviyetinde olan bir çalışmadır.

Mücteba Uğur'un tespitine göre *eş-Şifâ* üzerine 36 şerh, 3 hâşiye ve ta'lik, 3 muhtasar, 2 tahrir ve 8 tercüme yapılmıştır.⁶⁴ Tüm bu çalışmalarla *eş-Şifâ* hicrî altıncı asır eserlerinden üzerine en çok çalışma yapılanlardan birisi olmuştur.

Kâdî İyâz'ın bu önemli eserinde 1830 rivâyet yer almaktadır. Bu rivâyetlerin bir kısmı tenkit edilmiştir. Zehebî (ö. 748/1348), onun iyi bir muhaddis olmasına rağmen eserini hadis tenkidi konusunda bilgisiz bir kimse gibi uydurma rivâyetlerle doldurduğunu ve kitabında bazı uzak te'villere yer verdiğini söylemektedir. Sehâvî (ö. 902/1497) ise Zehebî'nin eleştirisini aşırı bulmuş, Kâdî İyâz gibi büyük itibar görmüş bir âlim hakkında daha uygun bir ifadenin kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Onun eserinde kullandığı zayıf hadislerin sahih/güvenilir senedlerini görmüş olabileceği, kullandığı zayıf hadislerin amellerin faziletleri ile ilgili olduğu şeklinde değerlendirmeler de yapılmıştır.⁶⁵

6. *Târîhu Medîneti Dimaşk*

Döneminin en büyük hadisçilerinden birisi olarak kabul edilen ve hadis ilmine dair bir çok eser telif eden İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Dimaşk* isimli 80 ciltlik hacimli eseri kapsamlı bir Suriye Tarihi olmakla birlikte, eseri sadece Suriye tarihine dair bir eser olarak değerlendirmemek gerekir. Nitekim kitap sadece bir şehir tarihi değil, aynı zamanda asr-ı saadet, dört halife, Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler, Selçuklular, Haçlılar, Zengîler ve Eyyûbîlerin ilk dönemi hakkında başvurulması gereken önemli bir kaynaktır.

Târîhu Dimaşk aynı zamanda hadisçilerin de temel kaynakları arasındadır. Bir tabakât kitabı olması ve içerisinde hadisçilerin usulüyle hadis nakledilmesi, biyografilerin

62 Çakan, İ. Lütfî, "el-Câmiu's-Sahîh", *DîA*, III/131.

63 Kandemir, M. Yaşar, "eş-Şifâ", XXXIX/134.

64 Uğur, Mücteba, *Hadis Edebiyatı*, s. 154-157.

65 Kandemir, M. Yaşar, "eş-Şifâ", *DîA*, XXXIX/135.

ekseriyetinin hadise âlimlerine ait olması⁶⁶, kadınlara müstakil bir cildin ayrılmış olması ve yüzlerce muhaddis kadınla ilgili bilgi verilmesi hadis ilmi bakımından önemlidir. Şifâhî ve yazılı kaynaklarda, günümüze ulaşmayan kaynaklardan faydalanılmış olması, İbn Asâkîr'in Dimaşk, Bağdar ve Horasan'daki 150 hocasından hadis ve haberler nakletmesi de hadis ilmi açısından eserin önemli yönlerindedir. Eser hadis bilginleri için içerisinde binlerce hadis barındıran bir hazine durumundadır.⁶⁷

İbn Asâkîr eserinde, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdat*'taki metodunu esas almış, özellikle eserin ilk cildiyle biyografilere ayırdığı bölümlerde hadisçilerin metodunu uygulamış, önce senetleri zikretmiş, ardından rivâyetleri nakletmiştir.

İbn Asâkîr, eserinde aralarında çok az fark bulunan rivâyetleri tekrarlaması, senesinde zayıf râvîlerin mevcudiyetine rağmen onların naklettiği haberleri kaydetmesi, rivâyetler hakkında bir değerlendirmede bulunmaması, biyografilerde bazen ölüm tarihlerinden hiç söz etmemesi, hacimli olması yüzünden eserini gözden geçirip tahsis etmemesi, muhaddislerin zayıf ve güvenilir olduğunu belirttiği halde rivâyetlerini tashih etmemesi Dimaşk'la ilgili mevzû hadislere ve isrâiliyât'a yer vermesi gibi sebeplerle tenkit edilmiştir.⁶⁸

7. *el-Ahkâmu'l-Kubrâ, el-Ahkâmu'l-Vustâ ve el-Ahkâmu's-Suğrâ*

İbnu'l-Harrât isimiyile bilinen Ebû Muhammed Abdulhak el-İşbilî'nin (ö. 582/1186) ahkâm hadislere dair yazdığı üç eserdir. *el-Ahkâmu'l-Kubrâ fi'l-Hadis* isimli eserde belli başlı hadis kaynaklarından derlenen ahkâm hadisleri senetleriyle birlikte kaydedilmiştir. *el-Ahkâmu'l-Vustâ min hadîsi'n-Nebî Sallallahu Aleyhi ve Sellem* isimli eser ise *el-Ahkâmu'l-Kubrâ*'nin özeti olup bu eserde senetler hazfedilmiştir. İbnu'l-Herrât'ın ahkâma dair üçüncü eseri ise *el-Ahkâmu's-Şer'iyyetu's-Suğrâ es-Sahîha (el-Ahkâmu's-Suğrâ)*'dir.⁶⁹ İbnu'l-Herrât bu eser hakkında şunları söylemiştir: “Bu kitabımda dinin lüzumlu hükümleri, helâl, haram, terğîb ve terhib hakkında Hz. Peygamber'den gelen çeşitli hadisleri topladım. Bu hadisleri Müslümanlar'ın hidayet rehberi olan İmâm Mâlik, Buhârî, Muslim gibi imamların kitaplarıyla Altı Kitab'ın diğerlerinden aldım. Eserimde başka kitaplardan da alınan hadisler vardır.”⁷⁰

8. *el-İ'tibâr fi'n-Nâsîh ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*

Ebû Bekr el-Hâzîmî (ö. 584/1188) kaleme alınan hadis ilimlerinden nâsîh ve mensûha dair bu eser, alanının en iyisi olarak kabul edilmektedir.⁷¹

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında önemli ilim dallarından birisi olan Nâsîh ve mensûh ilmini Hâzîmî “hadisleri hadislerle bilme ve anlama ilimi” olarak tarif etmektedir. Yedi bölümden oluşan eserinin birinci bölümünde bu ilmi bilmeyenlerin bu konuda çok az şey söylenip yazıldığını ileri sürmelerine rağmen bu alanda çalışmaların az olmadığını, fakat bunların yeterince bilinmediğini kaydetmekte ve nesihle ilgili teknik bilgiler vermektedir. Müellif bu bölümde nesih kavramını etraflı bir şekilde ele almıştır.⁷²

66 Nazlıgül, Hâbil, “Rical ile ilgili Edebiyat”, *Hadis El Kitabı*, s.473.

67 Baş, Eyüp, İbn Asâkîr ve *Târîhu Dimaşk*'i Üzerine”, *A.Ü.İ.F.D.*, XXXIX/698.

68 Özeydin, Abdülkerim, “*Târîhu Medîneti Dimaşk*”, *DİA*, XL/91.

69 Koçkuzu, Ali Osman, “İbnu'l-Harrât”, *DİA*, XXI/71.

70 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I/45.

71 Başaran, Selman, “Hâzîmî”, *DİA*, XVII/125.

72 Koçkuzu, Ali Osman, “el-İ'tibâr”, *DİA*, XXIII/455.

Eser fıkıh bâblarına göre düzenlenmiş, nâsîh ve mensûh haberler toplanıp, değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kitâbu't-Tahâre'den Kitâbu'l-Libâs'a kadar yirmi iki kitap ve onların altında muhtelif bablar halinde sıralanmış, bunların sıhhati konusundaki rivâyetler zikredilmiştir. Eserinde nâsîh ve mensûhun nazarî yönüne değinmekle birlikte Hâzîmî genellikle hadisin hadisi neshi ile ilgili örnekler üzerinde durmuştur.⁷³

9. *Umdetu'l-Ahkâm*

el-Makdîsî'nin (ö. 600/1203) ahkâm hadislerine dair *Umdetu'l-Ahkâm* isimli eseri ahkâm hadislerine dair en önemli eserlerden birisidir. Eserde Buhârî ve Muslim'in ittifakla aktardıkları 420⁷⁴ kadar ahkâm hadis bir araya getirilmiştir. İbnü'l-Herrât'ın (ö. 582/1186) el-Ahkâm'a dair yukarıda yer verdiğimiz eserlerini bir yana bırakılırsa, ahkâm hadislerini derleyen ilk müstakil eser olarak kabul edilebileceği belirtilmiştir.⁷⁵

Umdetu'l-Ahkâm en sahih ahkâm hadislerden derlendiği için çok ilgi görmüş, ders halkalarında okunmuş, ezberlenmiş ve bir el kitabı haline gelmiştir. Hanbelî fıkıh kitaplarındaki konu sıralaması esas alınarak Buhârî ve Muslim'de olduğu gibi kitap ve bâb başlıklarına göre tasnif edilmiştir. Eserdeki hadisler için Buhârî'nin metinleri esas alınmış, Muslim'in rivâyetlerinde herhangi bir eksiklik veya fazlalık varsa bunlara işaret edilmiş, hadis farklı bir ifade ile nakledilmişse bu da gösterilmiştir. Eserde zaman zaman kelime açıklamaları da yapılmıştır. Bazen hadisteki şahısların kimlikleri belirtilmiştir. Eser üzerine birçok çalışma yapılmıştır.⁷⁶

D) Ali b. Osman el-Üşî'nin Hadise Dair Eserlerinin Hicrî Altıncı Asır Hadis Edebiyatındaki Yeri

Ali b. Osman el-Üşî, hadisçiliği ile tanınan bir âlim değildir. Biyografisine dair bilgiler az olmakla birlikte, onun biyografisine yer veren âlimlerimiz onu "Siracüddin", "el-İmâm", "eş-Şeyh", "İmâmu'l-Haremeyn", "el-Hanefî", "el-Mâtürîdî", "Ruknu'd-Dîn" gibi unvanlarla tanıtmışlar⁷⁷, onu bir "muhaddis" olarak vasıflandırmamışlardır. Günümüzde yapılan çalışmalarda Üşî, "Mâtürîdî kelamcısı, hanefî fâkihi ve muhaddis" olarak tanıtılmaktadır.⁷⁸

Üşî'nin muhaddis kişiliğini en iyi onun *Nisâbü'l-Ahbâr*'ından tespit etmemiz mümkündür. Üşî, bu eserinin mukaddimesinde eserine aldığı hadis kitaplarının müelliflerine varıncaya dek sıraladığı kaynakların kitap râvîlerini tek tek sıralamıştır. Onun zikrettiği son râvîyi rivâyet hakkını aldığı hocası kabul edecek olursak onun hadis ilmindeki hocaları ve ilim yolculukları konusunda hayli değerli bilgiler elde etme imkanına kavuşabilmekteyiz. Bu kayıtlar Üşî'nin hem ilmî seyahatlerini hem de kendilerinden ders okuduğu hocalarını en azından tahmin etme şansına kavuşturmuştur. Bu eserdeki bilgilerden hareketle Üşî'nin hadis aldığı on beş hocasına ulaşılabilen, Semerkand,

73 Koçkuzu, Ali Osman, "el-İ'tibâr", *DİA*, XXIII/455-456.

74 Çeşitli sayımlara, baskılara ve şerhlerdeki metinlere göre, 427, 430, 459, 501 gibi rakamlar da verilmiştir. Bkz. Uğur, Müctaba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 35.

75 Efendioğlu, Mehmet, "Umdetu'l-Ahkâm", *DİA*, XLII/147.

76 Efendioğlu, Mehmet, "a.g.m.", XLII/147-148.

77 Toprak, Mehmet Sait, *Hadiste Derlemecilik*, s. 85.

78 Toprak, Mehmet Sait, "Üşî", *DİA*, XLII/230.

Buhârâ, Belh, Merv, Tûs, Serahs, Nesef, Fergana ve Merginan gibi yerlere ilmi yolcularda bulunduğu tahmin edilebilmektedir.⁷⁹

Nisâbü'l-Ahbâr tam da altıncı asrın genel karakteristiğine uygun olarak telif edilmiş bir eserdir. Eser bir derlemedir ve eserde senetler hazfedilmiştir. Üşî'nin eserine aldığı hadislerin senedlerini hazfederek kaynaklarına rumuzlarla işaret ettiği hadis derlemesi, bu özellikleriyle derlemecilik devrinin âdeta genel bir şemâsını sunmaktadır.⁸⁰ Aynı durum Üşî'nin *Musnedu Enes* isimli eseri için de geçerlidir. Bu eserinde de Üşî tek bir isnâd ile geldiğini belirttiği eserdeki hadislerin isnâdına yer vermemiştir. Üşî hocasından işittiği bu hadisleri daha doğrusu Sem'ân nüshası olarak bilinen *Musnedu Enes*'in rivâyet hakkını hocasından almış, bu rivâyetleri bâblandırmak suretiyle rivâyet etmiştir. Bu da altıncı asrın genel bir özelliği olan kitapların rivâyeti ile uyum arz etmektedir. Nitekim bu asırda hadislerin tek tek isnâdıyla rivâyeti sona ermiş, hadis kitaplarının nakli başlamıştır.⁸¹

Nisâbü'l-Ahbâr'daki kayıtlardan hareketle Üşî'nin ilim yolculuklarında hadis eserlerinin rivâyet hakkını aldığı, hadis hocalarının bulunduğu sonucuna ulaşmakla birlikte muhaddis kimliğinin niteliği, hadis ilminin hangi alanlarını kapsadığı; *Nisâbü'l-Ahbâr* isimli eserinin hadis ilmindeki yeri konusu değerlendirilmelidir. Mehmet Sait Toprak'a göre *Nisâbü'l-Ahbâr*, hadis ilimleri ve tarihi adına orijinal bilgilerin ya da rivâyetlerin yer aldığı bir kitap olmamakla birlikte, kendi döneminin ihtiyaçlarını karşılayan bir çalışma niteliği taşıması ve kendine has kimi özelliklere sahip olmasının onu değerli kılmaya kâfi olduğunu belirtmektedir.⁸²

Burada kısaca Üşî, hadis kitapları rivâyet eden, çeşitli kaynaklardan derlemelerde bulunan bir muhaddis midir? Yoksa hadislerin senetlerine vakıf, hadislerin tarikleri, illetleri ve sıhhat durumunu tâyinde yetkin bir muhaddis midir? sorularının cevaplandırılması sorunun çözümüne katkıda bulunacaktır. Kanaatimizce eldeki veriler bizi birinci şıkka götürmektedir.

Hadis ilmine dair günümüze ulaşan iki eserinden hareketle Üşî'nin hadis usûlü, cerh-ta'dîl, hadislerin sıhhatine dair birikimi konusunda herhangi bir bilgi sahibi değiliz. Bu yüzden onun teknik anlamda hadisçiliğinin tartışılması ve daha detaylı incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Mevcut eserlerinden hareketle Üşî'nin teknik anlamda bir hadisçi olarak değerlendirilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Üşî'yi hadislerin metinlerine ilgi duyan, çeşitli hadis âlimlerinden işittiği hadisleri derleyen, isnâdlarından ziyade hadislerin metinlerine ağırlık veren, çeşitli eserlerden derlediği hadisleri bizzat kendi koyduğu belirli başlıklar altında toplayan bir âlim olarak değerlendirmek daha doğrudur.

Ali b. Osman el-Üşî günümüze ulaşan her iki hadis eserinin de mukaddimesinde eserde yer alan hadisleri “sahih hadisler” olarak nitelendirmektedir. *Nisâbü'l-Ahbâr*'da şöyle demektedir:

هذا ما اختصرته من كتاب غرر الأخبار ودرر الأشعار الذي سبق مني جمعه وتصنيفه وتأليفه وعيون الألفاظ الشريفة النبوية الهادية الى مراتب جنات عالية على حسب ما تمتته الخواطر واستحسنته النواظر مقتصرًا على إيراد ألف حديث

79 Toprak, Mehmet Sait, *a.g.e.*, s. 87-88.

80 Toprak, Mehmet Sait, *Hadiste Derlemecilik*, s. 105.

81 Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, s. 139.

82 Toprak, Mehmet Sait, *a.g.e.*, a.y.

صحيح مودعا كل عشر منها في ضمن باب مريح تسهيلا للسبيل على الطالبين وتحفيقا للمؤنة على الكاتبين وسميته
كتاب نصاب الأخبار لتذكرة الأخبار والله الهادي والموفق

“Ben bu eseri, daha evvel Gururu'l-Ahbâr ve Dureru'l-Eş'âr adıyla derlediğim hadis mecmuamdan, Peygamber-i Zîşân Efendimizin âli cennetlere götüren gözde sözlerinden gönül çelici ve göz alıcı 1000 sahih hadisi talelebeler kolaylık, onları yazanlara da rahatlık sağlasın diye seçip kısaltarak aldım; ve her bâb'a 10'ar hadis koydum ve kitabı, 'Nisâbü'l-Ahbâr li-Tezkireti'l-Ahyâr' diye isimlendirdim.”⁸³

Üşî, benzer bir değerlendirmeyi *Musnedu Enes* isimli eserinin mukaddimesinde de yapmıştır. Mukaddimede şunlara yer vermiştir:

قال الشيخ الإمام الأجلُّ الأستاذ سراج الحقِّ والدين افتخارُ الإسلام والمسلمين مُنْشِيءُ التَّصَانِيفِ فقيه الأُمَّة قُدْوَةُ الأئمَّةِ
علي بن عثمان بن محمد بن سليمان بن علي الأَوْشِي رَحِمَهُ اللهُ هَذِهِ مَا أودَعْتُ فِيهِ قَرِيباً مِنْ ثَلَاثِمِائَةِ حَدِيثٍ صحيح
بِإِسْنَادٍ واحدٍ بِرِوَايَةِ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ عَنِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وَبَالَغْتُ فِي تَجْيِيسِهِ وَتَرْتِيبِ أَوْبَاهِ
وَتَقْرِيبِ مَا يُلْتَمَسُ مِنْهُ فَحَثَلْنَا لِكُتَيْبَةِ الأَخْبَارِ وَتَنْشِيطِهَا لِطَلَبَةِ الأَثَارِ.

“Şeyh Yüce İmam, Üstâz hakkın ve dinin ışığı (sirâcu'l-hak ve'd-dîn), İslâm'ın ve müslümanların iftihârı, (çeşitli) tasnif eserler yazan, ümmetin fakihî ve imamların rehberi Ali. b. Osmân b. Muhammed b. Süleyman b. Ali el-Üşî (Allah ona rahmet etsin) dedi ki: bu, içerisinde Enes b. Mâlik'in (r.a.) Resûlullah'tan (s.a.v.) rivâyet ederek naklettiği tek bir isnâdla gelen takriben üçyüz sahih hadisi koyduğum bir kitaptır. Haberlerin yazımını ve eserlerin öğrenilmesini teşvik etmek için hadisleri bölümlere ayırdım, bâblarının tertibini yaptım ve hadislerinin bulunmasını kolaylaştırdım.”⁸⁴

Yukarıdaki ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Üşî, *Nisâbü'l-Ahbâr*'ın, *Gururu'l-Ahbâr* ve *Dureru'l-Eş'âr* isimli eserinden seçtiği 1000 sahih hadisten meydana getirdiğini belirtmektedir.⁸⁵ Burada eserde yer alan bin hadisi sahih olarak nitelendirmektedir. Bu tespit tartışmaya ve değerlendirmeye açıktır. Nitekim eseri tahkik eden Mehmet Sait Toprak eserde yer alan birçok hadisin isnâdını ve kaynağını tespit edememiştir. Her ne kadar derleme türü eserlerde rivâyetin sıhhat problemi rivâyetin alındığı kaynakla ilgili ise de tartışma konusu olan Üşî'nin mukaddimesinde tüm bu hadisleri sahih hadisler olarak değerlendirmesidir.

Aynı durum *Musnedu Enes* isimli eseri için de geçerlidir. *Musnedu Enes*, Ali b. Osman el-Üşî'nin hocası Nâsiruddîn Muhammed b. Süleymân'dan (ö. ?) rivâyet hakkını alarak Enes b. Mâlik'e kadar uzanan bir isnâd ile rivâyet ettiği bir hadis cüz'üdür. Üşî, bu eserin bâb başlıklarını bizzat kendisinin verdiği belirtmiştir. Bu eser aynı zamanda Üşî'nin en önemli hadis eseri *Nisâbü'l-Ahbâr*'ın kaynakları arasındadır. Üşî, *Nisâbü'l-Ahbâr*'da *Musnedu Enes*'ten 26 hadis nakletmiş, mukaddimesinde bu eserin isnâdını da vermiştir.

Üşî, *Musnedu Enes* isimli eserinin mukaddimesinde eserine aldığı üç yüz kadar hadisin hepsinin sahih hadislerden ibaret olduğunu söylemektedir. Üşî'nin her iki eserinin mukaddimelerindeki bu vasıflandırması genel bir vasıflandırmadır. Tek tek hadislerin incelenmesine dayalı olarak verilen sıhhat hükmü değildir. Muhtemelen dönemin genel

83 Üşî, *Nisâbü'l-Ahbâr*, s. 20.

84 Üşî, *Musnedu Enes*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, no: 787, vr. 1.

85 Üşî, *Nisâbü'l-Ahbâr*, s. 20.

hadis anlayışına uygun olarak Ūşî, eserinde kaynak olarak kullandığı eserlere itimad ederek bu değerlendirmelerde bulunmuştur.

Ūşî'nin *Musnedu Enes* isimli eseri aslında Sem'ân-Enes tarikiyle rivâyet edilen ve kaynaklarda Sem'ân nüshası olarak isimlendirilen bir nüshadır. Bu tarikle nakledilen nüsha altıncı asır bazı hadis âlimlerinin ve genel olarak mevzuat âlimlerinin ittifakıyla bütünüyle uydurma bir tarîk ve uydurma bir eser olarak değerlendirilmiştir.⁸⁶ Ūşî'nin çağdaşı olan muhakkik hadis âlimlerinden Cûzekânî (ö. 543/1148)⁸⁷, İbn Asâkîr (ö. 571/1176)⁸⁸ ve İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201)⁸⁹ değerlendirmeleri de bu yöndedir. Dolayısıyla muhakkik bir hadis âliminden en azından *Musnedu Enes*'in aslını bilmesi ya da bunu belirtmesi beklenirdi.

Kütüb-i Sitte teriminin yerleşmiş olduğu ve üzerine birçok çalışmanın yapıldığı bir asırda Ūşî'nin *Nisâbü'l-Ahbâr* isimli hadis derlemesinin çoğunluğu *Kütüb-i Sitte* dışındaki eserlerden seçmiştir. Ūşî'nin *Nisâbü'l-Ahbâr*'ında Kütüb-i Sitte'den sadece Buhârî ve Tirmizî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'leri kaynak olarak yer almaktadır. Bu eserlerden aldığı hadis sayısı da diğer eserlere nispetle fazla değildir. Ūşî, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'inden 27, Tirmizî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'inden ise 70 hadis almıştır.⁹⁰ Ūşî'nin *Nisâbü'l-Ahbâr*'da Hanefî âlimlerin hadis eserlerini kaynak olarak kullanması dikkat çekmektedir. Nitekim Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tenbihu'l-Gâfilîn*'i, Ebu'l-Huseyn Zandevestî el-Hanefî'nin (ö. 400/1009) *Ravdatu'l-Ulemâ'sı*, Ebû'l-Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Nesefî'nin (ö. 318/930) *Kitâbu'l-Lu'lu'iyâtı*' ve Muhammed b. Bişreveyh (Bişrûye) el-Belhî'nin (ö. 389/998), *Kenzu'l-Ahbâr*'ı hanefî muhaddislerin eserleridir.

Eserin dörtte birlik kısmını ise derlemecilik devri eserlerinin en bâriz özelliği olan kullanım kolaylığı esasını göz önünde bulundurarak kaleme alınmış olan Kudâî'nin (ö. 454/1062) *Şihâbu'l-Ahbâr* isimli eserinden almıştır. Hicri altıncı asırda Kudâî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmaların dikkat çektiğini belirtmiştik. Eserin fazla rağbet görmesinin sebebi ezberlenmesi, sohbetlerde okunması ve halkın anlayabileceği bir şekilde telif edilmiş olmasıdır.⁹¹ Ūşî de aynı amaçlarla telif ettiği anlaşılan *Nisâbü'l-Ahbâr*'ına bu eseri en temel kaynaklarından birisi olarak kullanmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Hicrî altıncı asır hadis ilmi, hadis âlimleri, hadis usulü ve hadis edebiyatına dair tespitlerimizi şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. Hicrî altıncı asrın hadis ilmi bakımından en önemli yönü hadis rivâyetinde senetlerin bırakılmasıdır. Ancak bütünüyle bu asırda senetlerin bırakıldığını da söyleyemeyiz. Senetli ve senetsiz hadis rivâyeti bu dönemde bir arada yürütülmüştür. Hadislerin senetlerini bir hadis eserinde ilk defa terk eden

86 İrâkî, *el-Muğnî an Hamli'l-Asfâr*, Suyûtî, *el-Leâli'l-Masnûa*, II/120; Şevkânî, *el-Fevâidu'l-Mecmûa*, s. 424; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, II/504; Muhammed b. Dervîş el-Hût, *Esne'l-Metâlib*, s.339; el-Fettenî, *Tezkiratu'l-Mevdûât*, s. 9; Ali el-Kârî, *el-Masnû*, s. 247, *el-Esrâru'l-Merfûa*, s.407.

87 el-Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-Menâkir*, I/60, 155, 169.

88 İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım, *Mu'cemu's-Şuyûh*, I/146; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 57/4.

89 İbnu'l-Cevzî, *el-Mevdûât*, I/134-135; İbnu'l-Cevzî, *el-İlelu'l-Mutenâhiye*, II/878, 893, 895.

90 Toprak, Mehmet Sait, *Hadiste Derlemecilik*, s. 116.

91 Toprak, Mehmet Sait, *Hadiste Derlemecilik*, s. 129-130.

- Begavî (ö. 516/1122) *Mesâbihü's-Sunne*'sinde hadislerin isnatlarını terkederken, *Şerhu's-Sunne*'sinde hadisleri senetli rivâyet etmiştir.
2. Senetli rivâyet aktarımı bu asırda hadis usûlüne dair eserlerde de terk edilmiştir. Bunun ilk örneğini Kâdî İyâz (ö. 544/1149) vermiştir. Hadis usûlü yazıcılığının tarihi gelişimi bakımından bu da önem arz etmektedir.
 3. Hicrî altıncı asırla başlayan ve derlemecilik dönemi olarak da adlandırılan nakil döneminin en temel özelliği önceki dönemlerde rivâyet usulüyle telif edilen temel hadis kaynaklarının kitap halinde nakli ve onlar üzerine yapılan farklı çalışmalardır. Bu asırda yaşayan Ali b. Osman el-Ûşî'nin hadis ilmine dair iki eseri de dönemin hadis eserlerine uygun olarak telif edilmiştir. Derleme eserlerin önemli örneklerinden birisi olan *Nisâbü'l-Ahbâr* yaklaşık on hadis kaynağından derlenerek meydana getirilen ve 100 bâb başlığında bir araya getirilen 1001 hadisten oluşmaktadır. *Musnedu Enes* isimli eseri ise hicrî üçüncü asırda *Sem'ân Nüshası* olarak bilinen Ûşî'nin bâblandırdığı ve hocasından rivâyet hakkını aldığı eserin rivâyetinden müteşkil bir hadis cüzüdür. Her iki eserde de hadislerin isnâdları zikredilmemektedir.
 4. Hicrî altıncı asırda telif edilen eserlere baktığımızda bu asırda telif edilen eserlerin büyük çoğunluğunun derleme türü eserler olduğu görülmektedir. Bu yüzden bu asrın bir "Hadis Derlemeleri" dönemi olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu asırda telif edilen derlemelerin temel kaynağı "Sahihayn" ve "Kütüb-i Sitte" olmuştur. Altıncı asırda "Sahihayn" oturmuş olmakla birlikte "Kütüb-i Sitte" istilâhının hangi hadis kaynaklarını kapsadığı konusunda bir ittifak yoktur. Bununla birlikte hicrî altıncı asır, bu kavramın ortaya çıkması bakımından önemlidir. "Kütüb-i Sitte" kavramını ortaya çıkaran temel faktörlerden birinin hadis derlemeciliği olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü hadis eserlerinde derleme yapan hadis âlimleri derlemelerinde esas aldıkları eserlere, ya da bu altı eser üzerine yaptıkları çeşitli çalışmalara bu isimi vermişlerdir.
 5. Tespit edebildiğimiz kadarıyla incelediğimiz altıncı asrın Müellif sayısı 161, bu müelliflerin yazmış olduğu eser sayısı ise yaklaşık 400 kadardır. Bu eserlerin büyük bir bölümü bir esere dayalı olan, önceki asırlarda telif edilen eserlerin çeşitli yöneleri üzerine telif edilmiş eserlerdir.
 6. Döneme eserleriyle damgasını vuran en önemli müellifler ve hadis âlimleri şunlardır:
 - [507/1113] Muhammed b. Tahir el-Makdisî, İbnu'l-Kayserânî
 - [516/1122] el-Huseyn b. Mesud, el-Ferrâ el-Beğâvî
 - [535/1141] İsmail b. Muhammed el-Bustî, Kıvâmu's-Sunne
 - [543/1148] Muhammed b. Abdullah, İbnu'l-Arâbî
 - [544/1149] İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî, Kâdî İyâd
 - [562/1166] Abdulkerim b. Muhammed es-Sem'ânî
 - [571/1176] Ali İbnu'l-Hasen, İbn Asâkir
 - [576/1180] Nâsır b. Muhammed es-Silefî
 - [581/1185] Muhammed b. Umer, Ebû Musâ'l-Medînî

[597/1201] Abdurrahman b. Ali, İbnu'l-Cevzî

[600/1203] Abdulganî b. Abdulvâhid b. Surûr el-Makdisî

7. Bu müellifler içerisinde ve genel olarak tüm altıncı asırda hadis ilminde en çok eser veren muhaddisler İbnu'l-Cevzî, Kâdî İyâd, Muhammed b. Tahir el-Makdisî ve İbn Asâkir olmuştur. Altıncı asrın en çok eser veren hadis âlimleri olmalarının yanı sıra bu âlimlerimiz dönemlerinin en büyük ve en önemli muhaddisleridir.
8. Altıncı asırda üzerinde hadis edebiyatının türlerine göre en çok telif edilen eserler, 28 eserle erbaûnlar, 24 eserle hadis derlemeleri, 24 eserle müsnedler, 23 eserle şehir tarihleri, 22 eserle mu'cemu's-şuyûhlar, 20 eserle hadis cüzleri, 18 eserle avâfîler, 15 eserle tabakâtlar olmuştur.
9. Hadis usûlüne dair yazılan 8 eserin tamamı müstakil birer hadis çalışması değildir. Bunlardan hadis usulüne dair altı eser çeşitli hadis usûlü konuları hakkında yazılan müstakil eserlerle birlikte söz konusudur. Bu dönemde tam anlamıyla hadis usûlüne dair 2 eser yazılmıştır. Bu eserler de Kâdî İyâd'ın (ö. 544/1149) 'el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdî's-Semâ' adlı eseri ve Umer b. Abdulmecid el-Miyâncî'nin (ö. 581/1185) 'Mâ lâ Yeseu'l-Muhaddise Cehlehu' adlı eserleridir.
10. Altıncı asrın hadis ilmi bakımından en önemli özelliklerinden birisi bu asırda ilk olarak müstakil bir "Mevzûat" eserinin yazılmış olmasıdır.
11. Ahkâm hadislere dair derlemeler de ilk defa bu asırda görülmüştür.
12. Hicrî dördüncü asır ve sonrasının genel bir tabirle şerh ve hâşiye dönemi olarak değerlendirilmesi hicrî altıncı asrı göz önünde bulundurduğumuzda isabetli görünmemektedir. Altıncı asırda hadis şerhleri yazılmakla birlikte bu dönem bir şerh dönemi değildir. Bir eseri kapsamlı bir şekilde şerh eden eser örnekleri bu asırda henüz mevcut değildir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, I-II, (thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hendâvî), el-Mektebetu'l-Asriyye, y.y., 2000.
- Ali el-Kârî, Nureddîn, *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahâdisi'l-Mevdûa*, (Muhammed es-Sabbâğ), Dâru'l-Emâne-Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1971.
-, *el-Masnû' fi Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mavdû' (el-Mevdûâtu's-Suğrâ)*, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1398.
- Aydınlı, Abdullah, "İmlâ Usûlü ve es-Sem'ânî'nin 'Edebu'l-İmlâ ve'l-İstimlâ'ı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:5, Erzurum, 1982, s.176.
- Baş, Eyüp, İbn Asâkir ve Târihu Dimaşk'i Üzerine", *A.Ü.F.D.*, cilt: XXXIX, Ankara, 1999.
- Başaran Selman, "Hâzîmî", *DİA*, cilt: XVII, İstanbul, 1998.
-, "Cûzekânî", *DİA*, cilt: VIII, İstanbul, 1993.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mesûd el-Ferrâ', *Mesâbîhu's-Sunne*, I-IV, (thk. Yûsûf Abdurrahmân Mar'âşlî, Muhammed Selîm İbrâhîm Semâre, Cemâl Hamdî ez-Zehabî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1987.
- Çakan, İsmail Lütî, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, cilt: III, İstanbul, 1991.
- Deylemî, Ebû Şuca', *Musnedu'l-Firdevs (el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb)*, I-V, (thk. es-Sâid b. Besyûnî Zaglûl), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

- Dilek, Mehmet, "Kitapların Rivâyeti Dönemi", *Hadis El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2016.
- Ebü Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisûn ve İnâyetu'l-Ummeti'l-İslâmiyyeti bi's-Sunneti'n-Nebeviyyeti*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî Kahire, 1378.
- Efendioğlu, Mehmet, "Umdetu'l-Ahkâm", *DİA*, cilt: XLII, İstanbul, 2012.
- el-Cûzekânî, el-Huseyn b. İbrâhîm b. Ca'fer Ebû Abdullâh el-Hemedânî, *el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr*, I-II, (thk. Abdurrahmân b. Abdulcebbâr el-Firyuvâî), Dâru'-Sumâyî' li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyad, 2002.
- el-Fettenî, Muhammed b. Tâhir *Tezkiretu'l-Mevdûât*, İdâretu't-Tibâati'l-Munîre, y.y., 1343.
- Güngör, "Begavî Ferrâ", *DİA*, cilt: V, İstanbul, 1992.
- Hatiboğlu, İbrahim, "Mesâbîhu's-Sunne", *DİA*, cilt: XXIX, Ankara, 2004.
-, "Meyyânîşî" *DİA*, cilt: XXIX, Ankara, 2004.
-, "Şerhu's-Sunne", *DİA*, cilt: XXXVIII, İstanbul, 2010.
- Hâzimî, Ebûbekr Muhammed b. Mûsâ, *Şurûtu Eimmeti'l-Hamse*, (Makdîsî'nin *Şurûtu'l-Eimmeti's-Sitte*'si ile Birlikte) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.
- İrâkî, Zeynuddîn, *el-Muğnî an Hamî'l-Asfâr fi'l-Esfâr fi Tahrîci Mâ fi'l-İhyâi mine'l-Ahbâr*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2005.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım, *Mu'cemu's-Şuyûh*, (thk. Vefâ Takiyuddîn), Dâru'l-Beşâir, Dimaşk, 2000.
-, *Târîhu Dimaşk*, (thk. Amr b. Garâme el-Umrevî), Dâru'l-Fikr li't-Tibâi ve'n-Neşr, y.y., 1995.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, *el-Mevdûât*, I-III, (thk. Abdurrahman Muhammed Osmân), el-Mektebetu's-Selefiyye, Medine, 1966.
-, *el-İlelu'l-Mutenâhiye fi'l-Ahâdisi'l-Vâhiye*, I-II, (thk. İrşâdu'l-Hak el-Eserî), İdâretu'l-Ulûmî'l-Eseriyye, Faysalâbâd, 1981.
- İbnu's-Salah, *Ulûmu'l-Hadis*, (thk. Nureddin Itr), Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Dimaşk, 1986.
- Kâdî İyâz, İyâd b. Mûsâ b. İmrân el-Yahsûbî Ebu'l-Fadl, *Meşâriku'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*, I-II, el-Mektebetu'l-Atîka ve Dâru't-Turâs, y.y., t.y.
- Kandemir, M. Yaşar, "el-Cem' Beyne's-Sahîhayn", *DİA*, cilt: VII, İstanbul, 1993.
-, "el-Mevzûât", *DİA*, cilt: XXIX, Ankara, 2004.
-, "eş-Şifâ", *DİA*, cilt: XXXIX, İstanbul, 2010.
-, "İbnü'l-Kayserânî", *DİA*, cilt: XXI, İstanbul, 2000.
-, "Kâdî İyâz", *DİA*, cilt: XXIV, İstanbul, 2001.
-, "Kütüb-i Sitte", *DİA*, cilt: XXVII, Ankara, 2003.
- Kartal, Alparslan, "el-İlelu'l-Mutenâhiye Özeline İbnu'l-Cevzî'nin Bazı Metin Tenkidi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22:1, 2017.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife *Keşfu'z-Zunûn an Esâmî'l-Kutubi ve'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdat, 1941.
- Kesgin, Salîh, "Hadis Usûl Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın (öl. 544/1149) el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'" Adlı Eseri, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 39, 2015.
- Koçkuzu, Ali Osman, "el-i'tibâr", *DİA*, cilt: XXIII, İstanbul, 2001.
-, "İbnü'l-Harrât", *DİA*, cilt: XXI, İstanbul, 2000.
-, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul, 1983.
- Küçükaşçı, Mustafa S, Tomar, Cengiz, "İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım", *DİA*, cilt: XIX, İstanbul, 1999.
- Muhammed Dervîş el-Hût, *Esne'l-Metâlib fi Ahâdisi Muhtelifeti'l-Merâtib*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, y.y., t.y.
- Nazlıgül, Habil, "Ricâl İle İlgili Edebiyat", *Hadis El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2016.
- Özaydın, Abdülkerim, "Târîhu Medîneti Dimaşk", *DİA*, cilt: XL, İstanbul, 2011.
- Sönmez, M. Ali, "İbnu's-Salah'ın Mukaddimesinden Önce Hadis Usûlü Alanındaki Çalışmalar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, yıl: 1985, s.57.
- Suyûtî, Celâluddîn, *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ahâdisi'l-Mavdûa*, I-II, (thk. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyde), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ahâdîsi'l-Mevdûa*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1407.
- Toprak, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Ūşî'nin Nisâbu'l-Ahbâr'ı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.
-, “Ūşî”, *DİA*, cilt: XLII, İstanbul, 2012.
- Uğur, Müctaba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, T.D.V.Y., Ankara, 1996.
-, “Firdevsu'l-Ahbâr”, *DİA*, cilt: XIII, İstanbul, 1996.
- Ūşî, Ali b. Osmân, *Nisâbu'l-Ahbâr*, (Mehmet Sait Toprak'ın *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Ūşî'nin Nisâbu'l-Ahbâr'ı* isimli yayımlanmamış doktora tezi ile birlikte), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.
-, *Musnedu Enes*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 787.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I-IV, (thk. Zekeriyâ Umeyrât), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.